KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVIII. évf. *Május—Junius. 1893.* *3-ik füzet.*

A természet Tompa Mihály költészetében.*)

A természet hajszálnyira sem tér el a saját változhatatlan törvényeitől. Szeszélyei nincsenek, még torz alkotásai sem nevetségesek soha; azt pedig, miben az emberi élet olyan gazdag: a rútat alig ismeri. De ezzel szemben az ég, föld és tenger dolgainak berendezésében, tüneményeik sokféleségében ezer meg ezer változatban jelenik meg a szép. A fölemelkedő hegyóriások és a bokor aljában nőtt virágocska, a csillagos égboltozat és a fűszálon rezgő harmatcsepp, a földet rázó mennydörgés és a bogár alig hallható czirpelése között nagy a távolság, s e nagy távolság rakva van olyan dolgokkal, a mik kellemes hullámzásba hozzák, vagy fenséges érzelmekhez emelik a fogékony lelket és benne üdvös gondolatokat ébresztenek.

Általában a természetről is elmondhatni, a mit Petőfi a pusztáról mond, hogy csak barátai előtt teszi le a szépségeit fedő sűrű fátyolt, tárja föl szépségeit. A megszokással járó közömbösségnél fogva éppen azok érzik ritkábban és kevésbé hatása gyönyörét, kiknek a „tündér-kisasszony“ mindig szeme előtt áll egyik vagy másik alakjában. Maga a hatás, csak nem válik tudatossá, el nem marad.

A tenger csodái a hajóst, a virágos mező a földmivest kevésbé érdeklik, mint más halandót. Ha azonban akármelyik egyszer hoszszabb időre más természeti jelenségek társaságába kerül, lelke mindjárt sínleni kezdi a változást; később a régi ösmerősök viszontlátása sok apró örömre ad okot. A székely vadregényes hegyeinek, az alföldi délibábos rónáinak előbb észre sem vett szégségeit akkor tudja igazán észre venni, ha tőlök egy időre meg volt fosztva.

A külső viszonyok észrevétlen hatására más jellemvonások, más gondolkozásmód és más kedélyvilág fejlődnek tengerpartok vagy szigetek lakóinál, az északon vagy délen élő népfajoknál és más a természeti hatásoktól távol élő városi embereknél. Ez azonban inkább a környezet, mintsem a természeti szép okozta alakulás.

A természetihez való ragaszkodás az izlés fejlődésének iránya szerint népeknél, úgy mint egyes embereknél más-más fokú. Azt pedig, hogy a szép eszméje minő formában hatott legjobban egyes nemzet lelkére, legvilágosabban láthatjuk költészetéből. A mely letűnt nemzetnek költészete nem maradt reánk, szép érzéke irányáról más történelmi emlékeiből nem tudhatunk semmit.

A régi zsidó nép lelkét nemzeti istene eszméjéhez fűződő érzel-

---

*) Ez értekezés, valamint a két következő és az igazgató beiró beszéde tanári beiktató ünnepélyen olvastattak. (L. előző füzetünk 104—108. l.)

mek és gondolatok foglalkoztatták első sorban. Reánk maradt költészetében is főképpen ezen eszmekör szépségei ragyognak. De ezzel kapcsolatban az Isten alkotta természet szépségei iránt is igen nagy volt e népben a fogékonyság. A zsoltárokban és az ó-szövetség más költészeti alkotásaiban természeti képek és hasonlatok bőségesen találhatók. Sok jött át közűlök szépsége miatt a keresztény népek irodalmába.

A régi görögök minden irányban kifejlődött gazdag költészete, mely a társadalmi élet viszonyaiban és az emberi lélekben nyilatkozó szépnek sokféle formáját bámulatos módon örökítette meg, a természethez való mélyebb ragaszkodásról is tanuskodik. A görög képzelődés a tüneményvilág mozzanatait mythologiájában kedves mesékké dolgozta fel. Az a jelenség, hogy *a szél elűzi az égről a felhőket*, élő történetté változott, mikor úgy adták elé, hogy Hermes isten (a szél) születése után csakhamar elszökik bölcsőjéből és ellopja Apollo isten (a nap) teheneit (felhők). Oedipus és Perseus megölik apjokat: a nap megöli a sötétséget, a melyből született. A hajnalt egy szép istennőnek, a napot pedig azt szerelmével üldöző istennek kellett gondolni s mindjárt készen volt egy szép mese. Az erdők, hegyek, patakok kellemes hatásai szép nőkké váltak a népképzeletben s aztán mint nymphák éltek a közhitben. A görög mythologiának számos más, különben érthetetlen isten-meséje, szintén hasonló eredetű. A természeti erőkben megannyi külön istenkéz müködését látta az elevenítő képzelet. S ekkép a nép hitében az ég a földdel, az istenek az emberekkel batátságos közeli viszonyba jöttek. Az élet megszépült. Az istenek természeti alapu meséi aztán a költészet örökszép gyöngyeivé váltak.

A rómaiak költészete, jóllehet majdnem egészen görög befolyás alatt állott, a természet hatásának kevesebb nyomát mutatja. Róma gyermeke azt az erkölcsi szépet tudta mélyebben érezni, mely államа politikai erejének, fegyverhatalmának és hódító nagyságának fenséges hatásában nyilvánult. És ez aesthetikai érzéke foglalkoztatására bőséges anyagot nyujtván, vonzalma a természeti szép iránt kevésbé fejlődött ki.

A modern népeknél, melyeknek szépérzéke a classicus görög és római müvészet s irodalom emlőjén táplálkozva indult sajátos irányú fejlődésnek, a természet szeretete annál általánosabb vonás mind költészetükben, mind más müvészetökben, minél közelebb jövünk napjainkhoz. Ma már, a miben igen nagy része van a természettudományok örvendetes nagy haladásának is, a természet törvényszerű müködésének csodálása a pantheismus tulságába, vagy a naturalismus mosdatlan szertelenségeibe is hamar beléragadja az embereket.

A magyar költészet későre kezdett a saját lábán járni. Népünk mindig nagy kedvét találta a zengzetes beszédben, dalban és énekben s állított is elé mindig a saját használatára, a miben kedvét töltse. Hogy azonban régebben népköltészetünknek mi volt a sorsa, ismeretes Az igazi virágénekeket a müveltebb osztály figyelemre sem

méltatta; az ezekben szépet kereső izlés kora, hogy ne mondjam: divatja, későre jött el.

Már az a régi elnevezése a népdalnak, hogy *virágének*, megengedi a föltevést, hogy a régi magyar népköltészetnek volt valami köze a virágokhoz. A megmaradt népies eredetű versek pedig határozottan meggyőznek arról, hogy bennök több a természetből vett elem, mint idegen minták után induló verselőinknél. Ha hozzá még népdalgyüjteményeinket is megvizsgáljuk, tisztán áll előttünk az, hogy a magyar kedélyre mindig hatása volt a természetnek.

Mikor aztán nagy későre, a jelen évszázban költészetünk alapjául a népköltészetet kezdették tekinteni és költőink a magyar természetnek mindenben megfelelő módon kezdettek énekelni, nyomban egész költészetünkön észrevehető a kültermészet hatásának számos nyoma. Legnagyobb költőink: Tompa, Arany, Petőfi mindhárman valódi barátai a természetnek is. Utánok is valamennyi költőnknek oly éles érzéke van a természeti szép iránt, hogy ez ma nem egyes költők egyéni, hanem költészetünk nemzeti jellemvonásának tekinthető. Hány műkedvelő versírónknál nem maradna semmi szép, ha a természet-leírásokat és képeket elvennők! S melyik az a férfi vagy nő, a ki a hímes mezőt, az égbeszálló pacsirtát, a kellemes tavaszt, meg a sárga őszt, első szerelmi érzései mellett külön-külön is meg nem énekli abban a korban, melyben majdnem mindnyájunkat meg szokott szállni a verselés vágya?

A természethez való ragaszkodás irodalmunkban legnagyobb fokban a Tompa Mihály költészetében jelentkezik. Ő nem értett úgy a magyar férfi- és nőjellemek epikai megalkotásához, mint Arany János; érzelemvilágában nem volt annyiféle magas gondolat, mint a Petőfiében: de a természetnek rajongásig menő szeretetében mindkettőt felülmulja. Ez borongó, bús kedélyének földerítője, vigasztalója, ártatlan örömeinek forrása, sok szép gondolatának szülője s ezért költészetének egyik főjellemvonása. Tompa mondhatni egész életét falún élte. Mint a nép gyermeke, hivatalánál fogva az *egyszerű nép őre*, a nagyvilág divatoskodásait költészetében sem ismerte. A paradés müvelt emberek vadabb szenvedélyeit, durvább szeszélyeit tanulmányozni nem volt alkalma s azért festeni sem próbálta. Mintegy érezve, hogy epikai ereje gyönge, nehezebb vagy finomabb jellemkérdésekbe nem vágta a fejszéjét. A mit az intrikában gazdagabb nagyvilágban, a hol kis idő alatt is mély lélekesebeket kapott, alkalma nyilt megismerni, az épen elég volt arra, hogy lelke pessimismussal teljék meg, a mit aztán falusi életében csak enyhitett a romlatlan nép köre és a *jó természet*, de nem gyógyíthatott meg soha semmiféle hatalom.

Költeményeinek egész sora a természettel való meghitt viszony szüleménye: *A patak, Zivatar, Pünkösd reggelén, Tornáczomon, Az ősz, Őszszel, Őszszel születtem, Távolból, Tavaszkor* és még sok más, továbbá népregéi nagyobb része, virágregéi mind, ezt a barátságot ünnepelik. Regéi nagyobb része ugyanis nem számítható az elbeszélő müvek közé, tehát mint regék szóba sem jöhetnek, de annál

nagyobb becsűek, ha nem nevök után indulva, annak nézzük, a mik valóban: a Tompa múzsája örök-kedvességű természethatás szülte alkotásainak.

Más irányú lyrai költeményeibe is mindegyre sző természet-magasztaló részleteket. Fájó szívével vad rengetegbe megy, hol a vándor fuvalmak ajka tündérregét beszél s ott a magányban énekli a nagy, dicső természetet! (*Hárfám.*) Kert legyen apró gyermekinek könyve; a szív első táplálékot a jó, de nem mérges természettől vegyen. Bár mehetne a szabadba, — írja Szemere Miklóshoz beteg ágyán, — a hová lelke szüntelen vonzza. *A küzdés* czímű versében:

„Köny szökik szemembe, ha a völgyi fákat,
Régi ismerősim, elszáradni látom."

Máskor meg:

„Szent természet! dajkálkodó anyám,
Szeretlek én kimondhatatlanul!
Gyönyör s megnyugvás lelke száll reám,
Lombod, virágod ha sarjad, ha hull.
Tanulni menvén hozzád: megjövök
Édes kincsekkel, mint a fürge méh.
Megkönnyebbülök karjaid között,
Ha szívem bú, szemem köny terhelé."

(*Előhang* virágregéihez.)

A szeretetért a természet viszont nagyon hálådatos barátja iránt: hegy, völgy, mező, patak, puszta és rengeteg ezer apró örömben részesítik. Még holta után is: a költő sírját a tavasz virágokkal ékesíti, hantján az örökhűség fényében égnek a harmatcseppek.

Nem lesz érdektelen mindjárt egy külön pillantást vetni népdalaira, mert ezekben igazán művészi kezekkel dolgozik s első sorban és tisztán népies, helyesebben: nemzeti.

Sajátos vonása a magyar nép dalainak, hogy bennök a gondolat rendesen természeti kép kiséretében jelenik meg:

„Marosszéki piros párizs,
Hej, piros az én rózsám is."

A kép mintegy elősegítője annak, hogy az érzelem szavakat találjon: *a piros alma* fogalmához *a piros arcz* gondolata csatlakozik. Néha azonban a népdal külső és belső képe között összefüggés bajosan vagy épen nem található. Hogy ebben:

„Sárga uborkának zöld a levele",
„Ennek a kis lánynak nincs szereteje."

vagy ebben:

„Kőház mellett csukros szekfű elterjedt;
Nekem bizony egyik-másik nem kellett."

A természeti és az érzelembeli kép miféle alapon jött kapcsolatba, nehéz volna megmondani.

A Tompa népdalai nemcsak naiv felfogásuk, zamatos nyelvök, hanem a képek csoportosítása tekintetében is a nép ajkán született daloknak méltó társai.

„Tó közepén bokor sás,
Ha nem szeretsz, szeret más.“

E népdalát olvasva, szintén kérdezhetnők a két gondolat öszszetartozásának okát. A „Télen nyáron pusztán az én lakásom“ kezdetűben, melyet sokan népdalaink között a legsikerültebbnek tartanak, a pusztai képek és a falusi élet jelenetei valóságos művészi szerkezet mellett adják a kedves naiv érzelmekhez és gondolatokhoz a külső formát. Más népdalai is hasonló szerkesztésűek. A kiszáradt eperfa bús madarával és a szerető után búsongó ifjú hangulata; a három mezőn, három határon termő búzavirág és a kék szem hatása; a habtalan tó körűli csend ellentétben a szerelmes szív féltékenységével; az ezerjófű-szedés és a szerelmi bánat gyógyításának gondolata; ezek közűl mindenik, természeti képnek csoportosítása megfelelő érzelmekkel.

Néha egy dalnak mindenik versszakaszában más-más képhez fűződik a gondolat. Például „Esik eső a határon“ kezdetűben: a hóval borított mező, a holló fekete ruhája, a hajnal pirossága, meg a karcsú jegenye, a külső képek, melyek versszakaszonként a fehér testszín, a barna piros arcz és karcsú termet után való sovárgás érzésének lefestésére szolgálnak.

Tompa nemcsak népdalaiban, hanem valamennyi lyrai költeményében pazar kezekkel használja föl természet-szeretetének ajándékait; nyelve csinos apró képekben és díszes hasonlatokban fölötte gazdag. Ezekkel ad gondolatainak élénkséget, költeményeinek sajátos eredeti szint és néha bájt. Ilyenek: a költő dala tűzláng, mely áthevít, világol; hajad, miként az éjfél, fekete, villámlás két szemed tekintete; az élet, mint az égbolt, hol borongó, hol derűlt; (isten) mély kútfeje a szeretetnek! te *tenger* vagy, *harmatcsepp* legyek én; az ibolya a tavasz mosolya; (szívem) szerelme olyan lenne, oh, leány, mint a másodvirág az őszi fán. De, minek hozzak föl többet, mikor helyökről elvéve, úgysem olyan szépek! Aztán költői nyelve képekben anynyira gazdag, hogy nem egy olvasójának juthat eszébe: mézből sem jó a sok. Valóban a sok természeti kép is egyik ok lehet, hogy húzamosb olvasás után a Tompa költői nyelve veszít újsága ingeréből, s némi egyszínűséget, modorosságot mutat.

Képei és hasonlatai között olykor közönségeseket is találunk, milyenek: *boldog, mint a vízben a hal* (*Halász és aranyhal*), *a természet síri álma* (*Megnyugvás*), *mint a darázs kizúdult;* de ízetlent, a milyen: *kit a kincsvágy űz, mint szag a saskeselyűt* (*Adós fizess*), vagy hibást, mint: *az éjharang a halálcsend néma nyelve* (*Éji kép*), alig találtam néhányat.

Nem a természetből vett képek tekintetében költői nyelve szegénynek mondható. Míg amazokkal pazar kezekkel bánik, addig az emberi élet és cselekvények sokféleségéből elenyészőleg keveset veszen. Ellentétei, a mikben a Petőfi nyelve olyan gazdag, kevés számúak. Tompa pap is volt, innen a biblia hatása többször meglátszik költészetében; innen van az is, hogy néha papiasan keneteskedik, a mi a költői hatásnak többször kárára van.

Költészetének igen feltűnő és kiváló jellemvonása az erkölcsnemesítő irány. Életelveit természeti dolgokból vonja el akárhányszor; az emberi hibákat a természetnek tökéletességeivel szembe állítva rója meg. Egy reggeli sétájában a sürgő hangyanépet, mint a közös munka és egyetértő törekvés példáját köszönti s keserű humorral teszi megjegyzéseit:

„Nálunk nem így van a dolog! — —
Egymást felfalni érdekink
Csatáiban készek vagyunk;
Fordítjuk a köpenyeget,
Eladó lesz hitünk, szavunk. — — —
És jó hangyák! ti rajtatok
A külső köntös fekete;
Nálunk belől hordozza azt
Sok ember lelke, érzete."

Máskor a madárfészek kellemes leírásában jelenik meg élő példának a családi boldogság vonzó képe és az az intés, hogy egyszerű sorsban is legyünk megelégedve:

„Szerelemnek, boldogságnak
Csendes kis tanyája!
Hogy elbújtál a bokornak
Ernyős zugolyába!
Jobb is itt, mint a magasban!
Vész van ott, — s az ágrúl
Hamarabb hull őszszel a lomb,
Hamarabb lesárgúl."

Erkölcsnemesítő iránya irodalmunkban páratlan virágregéiben lép legszerencsésebb frigyre természet-szeretetével. E költemények azért is különösebb figyelmet érdemelnek, mert a nőknek vannak szánva; Tompa azoknak kedélyéhez illő hangon, utólérhetetlen édes, lágy nyelven ír a megszemélyesített virágokról. Tartalmukat a fiatalság, legtöbbnyire a leányok életéből ellesett gondolatok és érzelmek teszik. Az *ibolya álmai* képében a magával elégedetlen leányka teljesülhetetlen vágyaival foglalkozik; a *mécsvirág*, mint egy tetszelgő, feltűnni vágyó, hiú nő van megszemélyesítve, a ki szerényebb társait lenézi; a *szarkaláb* nőt keres, rendre veszi a büszke rózsát, a bűvös liliomot, az epedőszemű nefelejtset, s mindeniknek szerelmet fogad, de megszegi, a miért büntetésből végre szomorú agglegénységre jut; a tó legszebb virága tele van regényes képzelgéssel: minden virágra kicsinyléssel tekint, szivecskéje fényesnevű és rangú vőlegény után eped, el is választja magának szép neve után mindjárt a *bajnokfüvet*, de vele boldog nem lehet; a *hajnalka* csábító szavakra hű kedvesét elhagyja, a miért a *napfény* karjai között hervasztó megbánással lakol. De nem folytatom. Majdnem mindenikben magasztalja a női jellem szép vonásait és viszont hibáikat olyan kellemesen rója meg, hogy egyik nőolvasója sem haragszik meg érette, mert a virág eljárásában nem magára ismer, hanem csak egy másik nőre.

Tompának allegoriáiban és allegorikus lyrai verseiben is, a melyek között szintén vannak erkölcs-filozofiai irányúak, a gondolat soha

sem más, hanem mindig a természetből vett képek köntösébe van öltöztetve.

Az absolut korszak, az ötvenes években a magyar nemzet helyzete szomorú alkalom volt arra, hogy költőink képek alá rejtve mondják el hazafias érzelmeiket. Ez időből legsikerültebbek a Tompa allegoriái. Ő otthon volt e téren. Már megelőzőleg irt virágregéiben s más verseiben szerette természeti képekben mondani el gondolatait. Most hazafiúi mély fájdalmát, politikai érzelmeit énekelte ekképpen.

Nemcsak az időhez, hanem lelkéhez is olyan jól illett ez a forma. A nemzet pedig úgy átérezte szavait, úgy bálványozta az allegóriák költőjét! Milyen jól esett a csüggedt magyar léleknek *a madár fiaihoz* intézett azon buzdítása, hogy ne hagyják el a vihardúlta berket, mely szárnyaikat növelte.

„Most, hogy a szél összevissza tépte:
Úgy tennétek, mint az emberek?
Elhagynátok idegent cserélve?
Fiaim, csak énekeljetek!“

A *sólyom*, mely gazúl elpusztított fészkeért viaskodik, a *terebélyes nagy fa*, melynek ágait annyi zivatar tépte, oldalán annyi sebhelyet hagyott az idő és sok mással együtt a *sebzett szarvas*-ról irt költemény, mind a hazát ábrázolják, annak szeretetét vonzó leírásokkal élesztgetik, míg mások általában az emberi életet példázzák.

Nem allegorikus lyrai költeményeiben is lépten-nyomon vannak megszemélyesítve növények, állatok, ásványok és tünemények egyaránt. Nehányszor természeti erők tündér képében vesznek részt a költőnek az emberek gyönyörködtetését és tanítását czélzó munkálkodásában. Beszédbe elegyedik patakkal, szellővel, virággal, mohos váromladékkal. Bajait az érzéketlen emberek helyett a résztvevő természetnek panaszolja. Mikor szíve hazafiúi fájdalommal és az emberek gonoszságai miatt való elkeseredéssel csordultig megtelt, a megérkező *gólyá*-hoz fordul ódai lendűletű szavaival:

„Házamról jobb, ha elhurczolkodol.
De melyiken tudsz fészket rakni, hol
Kétségbeesést ne hallanál alól?
S ne félhetnél az ég villámitól! —
Csak vissza, vissza! nincs itt kikelet:
Az élet fagyva van s megdermedett!“

Költőnk egészben véve annnyira természet-szeretetének hatása alatt áll, hogy ez viszi verseiben szerkezetbeli botlásokba. A természeti hatás miatt többször még allegorikus verseiben is megfeledkezik a főeszméről, a fölvett képről pedig amahhoz nem találó vonásokat mond el, vagy azt aprólékoskodó részletezésekkel szorítja háttérbe (Példák: *Özvegy gólya*. *A repkény*. stb.)

Lyrai verseibe sem egyszer sző színezés kedveért túlságosan hosszú természet-leírásokat, a mi csupán virágregéiben jöhet kevésbé hiba számba. Azonban leírásai magokban véve, mint költeményrészletek még akkor is szépek, vonzók, ha nincsenek a maguk helyén. S épen, mert szépek, annál nagyobb mértékben befolynak a költemény egészben való hatásának gyöngítésére.

A maguk helyén színezőnek, élénkítőnek alkalmazott rövidebb leírások lyrájának teljes melegségével bírnak. Szolgáljon például, mikor a költő méhesében énekli:

„Egy nyájas szellőcske belopódzik hozzám,
Könyvem elfordítja, szememet bezárja . . .
Lágy szendergés lep meg, melyet oda csalt a
Szellő és a méhek altató dongása."

Tisztán természet-leíró költeménye is több van, melyek közül különösen megérdemlik a figyelmet: a *madárfészek*-nek a csendes boldogságot oly hűen tükröző képe, melyből fennebb pár sort már bemutattam, meg aztán a *pusztának* és nádasainak a Petőfi pusztája mellé bátran odaállítható gyönyörű lerajzolása. *Zivatarjá*-ból, mint a leírásban mútatkozó fenség példája, álljon itt a következő részlet:

„Meg-megrendűl a föld, mint egy madárfészek,
Hogy véges lakója csodálkozzék s féljen.
Mint egy óriás eb, a mely tüzet érez:
A vihar vonítva fut át a világon;
Reá kigyúlnak a czikázó villámok,
S az egész mindenség fényes tűzben lángol."

Megemlítem még az *Erdei lak*-ot, mely a Petőfivel és Kerényivel való költői versenyben született. Összemérni a három leíró költeményt nincs itten helye. A Tompáé igen gyönyörű leírás, de a Petőfié még gyönyörűbb, mert a nélkűl, hogy megszünnék leíró költemény lenni, a végén szabadság-ódává magasodik.

Általában véve is, Petőfi épen oly mélyen érzi a természet szépségeinek hatását, mint Tompa. A kettő között ebben a tekintetben a különbség az, a mi e két verseny-költeményben látható. Tompát kellemes szép érzelmekhez emeli, mély gondolatait megnemesíti a természet; Petőfi merész, nagy gondolatokat olvas belőle; Tompát megörvendezteti, megvigasztalja, gyönyörködteti, tanítja; Petőfit elragadja, lelkesedésbe hozza.

Azonban a Tompa természet-szeretete is, szemben ez általánosan mondott jellemzéssel, néha erősebb hangon nyilatkozik. Hogy e kevés esetből is álljon itt egy mutatvány, ime:

„Ne félj: a holt föld kebelében
Épségben ér tavaszt a mag;
Ne félj: vastag jégtömlöczében
Útját folytatja a patak!
Ne félj: a megnémúlt madárka
El nem felejti énekét;
Ne félj: az ember mindörökre
Felejti — búját, életét!"

(Jégvirágok.)

Magasabb gondolatokhoz is fölemelkedik természet-szeretetének szárnyain, egészen a legmagasabb eszméig, istenig.

„Hozzám a búsult meny dörgése,
S a méhdongás elhatott.
Néztem a volkán égő poklába,
A fénybogárkát simogattam;

Hallám a vihar szárnyát zúgni,
S az ért kalászt zizegni halkan ...
S — teremtő Isten! égen földön,
Léted kiáltá minden nékem!"

A feltűntetettek után azt képzelni, hogy a Tompa múzsája csupán a természetben mutatkozó szép iránt van olyan nagy fogékonysággal megáldva, a költő egyoldalú megítélésére vezetne. A társadalmi élet viszonyaiban, az emberi gondolat, érzelem, jellem és erkölcs világában nyilvánúló szépségekhez hasonló meleg vonzalmat érezett. A természethatás tehát annyiban fővonás költészetében, a mennyiben szíve érzelmei és gondolatai festéséhez a színeket a természetből válogatta és sok szép gondolatának ez a ragaszkodás adott lételt.

Emberi szenvedélyek megrázó tusáit, mindent feledtető mámort, lángoló szerelmet, vad féltékenységet, zord haragot, kitörő örömet, mély levertséget, a miknek hű festése Petőfi lyráját a világirodalomban is bámult magasságra emeli, a Tompa Mihály szelíd múzsája nem énekelt. Ő is érzett mámort, szerelmet, enyelgett, tréfált; ő is mártja tollát gúnyba vagy humorba; ő is örült, érzett bút, levertséget, fájdalmat, elkeseredést; az ő szívében is élt szeretet barát, család és haza iránt! És mindezen érzelmeit szelíd, borongó lelkének megfelelő módon örökítette meg. És érzelmei mindig mesterkéletlenek, tiszták, mélyek, igazak s ezért szépek és vonzók, mint az anyatermészet.

Ezzel felolvasásomnak végére jutottam. Tanulmányom csak annyiban vala programmszerű, a mennyiben vele egy ujjmútatást akartam adni. Ugyanis én azt, a mit eddig a középiskolai nevelés általában véve meglehetősen elhanyagolt, hogy t. i. a tanár magyar irodalmi fejtegetéseknél és classicus költők olvastatásakor az aesthetikai vonásokat is figyelembe vegye, az ifjuság érzelemvilága formálására, nagyon szükségesnek tartom.

PÉTERFI LAJOS.

A növényi levél és annak legfontosabb élettani működése.

Minden téren, bármerre is tekint szemünk, csak haladást látunk. Haladást iparban, kereskedelemben, haladást a tudományban. Hasonlítsuk csak össze a tudomány jelen állását az előző századéval, óriási külömbséget találunk. Az előző századok tudománynyal foglalkozó egyénei munkakörükben minden ágat föl tudtak ölelni; bizonyos mértékben sikeresen is művelni, de ma már lehetetlen.

Korunk tudománynyal foglalkozó egyéneit, a részletek tanulmányozásába mélyedve találjuk, úgy, hogy még a polyhistor is minden fáradozása mellett a jelenkori tudomány tágas mezejének csak kis részét tudja áttekinteni. Az előző századok nyelvésze elég foglalkozást talált már a latin és görög nyelv tanulmányozásában; pusztán gyakorlati czélokból tanult meg, talán egy-két európai nyelvet is. Ma az összehasonlító nyelvészet, a nyelv képződésének törvényeit keresve, minden embertörzs minden nyelvének megismerését tűzte ki feladatáúl, és a nagy munkát valóban óriási szorgalommal kezdette meg és folytatja. Mi több, korunk tudósai még a classika philologia körén belűl sem szorítkoznak már kizárólag azon iratok tanulmányozására, melyek művészi tökélyük, eszméik éle vagy tárgyuk fontossága által örök időkre a költészet és próza mintáivá váltak; hiszen egy régi író bármely töredékes írata egy pedáns grammaticus, vagy bizanti-költő bármely jegyzete, egy római tisztviselő törött sírköve, melyet talán Magyarország, Spanyolország vagy Afrika valamely zugában találnak, hírmondó vagy bizonyíték gyanánt szolgálhat, mely annak idején és helyén fontossá válhatik. Eként a kutatók egy más csoportjának tevékenységét azon óriási vállalat veszi igénybe — fölkeresni a classikus ókor minden maradványát, azokat összegyűjteni és rendezni, hogy későbbi használatra készen legyenek. A tudósok más csoportja belemélyed a történeti kútfők poros aktáinak tanulmányozásába. Fölkutatja az állami és városi levéltárakat, átvizsgálja azok tartalmát, az abban foglalt emlékíratokat és életleírásokat. Mások a hyeroglyphák kibetüzésével töltik idejüket. Minde tudományokban a kutatás köre még folyvást nagyobbodik, de jobban és rohamosabban nagyobbodik és nagyobbodott ez a természettudományok különböző ágaiban. E tudományokban a munkakör ebben a századévben s ezzel kapcsolatban a haladás és az elért eredmény oly nagy, hogy méltán büszkék lehetnek a természettudományokkal foglalkozó egyének az elért eredményekre. A természettudományok e századévben tett haladá-

sát nagyon szellemesen hasonlítá egyik kiváló tudósunk az Ágávé virágzásához. Hasonlatában így szól: bizonyosan sokan gyönyörködtek már azon meglepő tűneményben, melyet a nálunk 40—60 évben egyszer virágzó amerikai Ágáve nyújt, mikor egyszerre, váratlanúl hatalmas, pár hét alatt egész 12 m. magasságig emelkedő súdart hajt, mely fönt, számos mellék-ággal együtt, 3—4000 harang alakú, illatos, mézédes virágnak korona tartójáúl szolgál.

Mi gyönyörködünk e nálunk ritka tüneményben; hazájában, Mexikóban, igen praktikus hasznát is tudják venni. Midőn észreveszik, hogy az Ágávé (a mely a forró klimában 6—10 év alatt jut el virágzási korába) hajtani készűl, levágják csúcsbimbóját annyira, hogy mint egy fél méter átmérőjü üst keletkezzék.

„A könyből virág fakad", mondják a költők: a valóságban itt megfordítva áll a dolog. A virágzástól eltiltott növény teljes hat hónapig sűrű könnyekben önti ki bánatát. Egy virág 2000 klgr. nedvet ád, melyben 176 klgr. czukor (és 7 klgr. almasav, 10 klgr. mézga, 20 klgr. fehérje foglaltatik. A mexikóiak itala a Pulqué készűl belőle. E hatalmas virágzás láttára fölmerűl a megkapott laikus szemlélőben a kérdés, hol van e hatalmas erőnek a forrása? honnan vette e növény gyors és nagyszerű fejlődéséhez szükséges képzettségét, az anyagot és erőt? A botanikus meg fog erre felelni. ő jól tudja, hogy hosszú évek csöndes munkájába került az, mely idő alatt az Ágávé töve és levelei összegyűjtötték az anyagot és alkalmas alakot adhattak annak a csirának, melyből azután hirtelen belső erőtől hajtva, a pompás virág létrejött.

Az Ágávé virágzásához hasonló jelenségeket látunk a természettudományok terén. Tudományok melyekről a nagy közönségnek pár tizeddel ezelőtt még alig volt tudomása, ismét mások, melyeket e százév elején még bölcsőjükben látott, rövid idő alatt bámulatos változáson mentek át. E tudományok részint gyakorlati alkalmazásuk, részint szellemi befolyásuk által e században a művelt nemzetek életének körülményeit oly nagy mértékben s oly gyorsasággal alakították át, a nemzetek anyagi gyarapodására, életföltételeinek emelésére, a közegészségtan előmozdítására, az ipar és szellemi élet közvetítésére annyit tettek, hogy minden embernek, ki a világot mozgató erőket némileg megösmerni törekszik, habár a részletek mélyére hatolni nem is kiván, érdeklődnie kell a munkásság amaz iránya iránt, mely a természettudományokban működik és teremt.

E munkásság jelentőségteljes is, nemcsak azért, hogy időről-időre a társadalomnak tényeket, eszközöket ad, melyeket az hasznára fordít, de azért is, hogy megnyitja a természet egy-egy rejtekhelyét, fölfedi egy-egy általánosan érvényesűlő törvényét, mi által az embert mind magasabbra-magasabbra emeli a természet nagyszerű berendezésének áttekintésére.

A míg a múlt százévek zoologiája rendesen megelégedett, ha egy állatnak fogait, szőrözetét, lábainak alkotát s egyéb külső ismertető jeleit leírta. Az anatom pedig csak az ember boncztanával, azzal is csak annyiban foglalkozott, a mennyiben azt késsel, fűrészszel és

vésővel vagy legfeljebb az edények befecskendezése segélyével tehette. Ma nem elégszik meg az úgynevezett durvább emberi boncztannal, hanem az észlelők figyelmét különösen az összehasonlító boncztan, azaz az összes állatvilág boncztana és a mikroskopiai boncztan veszik igénybe, melyek hivatva vannak az állati test felépítésénél végbe menő változásokat kideríteni.

Plineus a vakmerővel határos vállalatnak tartja, hogy Hypparch a csillagok megszámlálásába és helyzetük meghatározásához fogott, ma az egész egyszerünek tűnik fel. A mig az előző százévekben legfeljebb 1500 első, egész ötödik rangú csillagot ismertek, ma az égboltozaton mintegy 200 ezeren felűl levő első, egész tizenegyedik rangú csillagot ismerünk. A kitartó munkásságnak köszönhetjük azt is, hogy mig 1781-ben csak 6 bolygó volt ismeretes, ma az ismeretes bolygók száma 144-en fölűl emelkedik.

Az ókor és a középkori alchymia négy eleme helyett ma a vegytanban 70 elem szerepel. De nemcsak az elemek száma szaporodott ily rendkivüli mértékben, hanem a módszerek is, melyek szerint azokból összetett testek, vegyületek állíthatók elő, annyira tökéletesedtek, hogy a jelenkor vegyésze az élőszervezet által létrehozott vegyületek nagyrészét synthetikus úton, elemeiből elő tudja állítani. A fekete kátrányból soha nem látott színeket tud elővarázsolni. Enyhítő írt ád az orvos kezébe, hogy a láz gyötrő erejét elfojtsa. Tőle fél egyedűl a nemtelen nyereségvágy bűnöse, midőn embertársai vesztére, megrontja mindennapi eledeleiket. Ő tanítja meg a földmívelőt termő talajának okszerű mívelésére. S hány iparág vett lendűletet, e tudomány művelőinek tanácsa után indúlva.

Említsem-e a physika legnevezetesebb vívmányait, a melyek e századév szülöttei? Gondolatainkat a villám sebességével küldjük a a messze távolba.

Megörökíthetjük kedveseink hangját s egy másodpercz ezredrésze alatt kedves emlékeinket. Csodás gyorsasággal járjuk be a szárazföldet, tengereket. Akaratunk mesés fénynyel világítja meg az éjszakát, a bánya mélyét, és a villany ereje szolgálatot tesz a föld kincseinek kiaknázására.

Ha e minden ágra kiterjedő óriási tevékenységet tekintjük, úgy az ember merész törekvései oly bámulatra ragadnak, mint a chorust Antigonéban, midőn így szól: „Sok a bámulatra méltó, de misem bámulatraméltóbb az embernél.“ Ki az, ki ma az egészet áttekinteni és az összefüggés fonalát kezében tartva, magát tájékozni bírja?

A fentebbiekből önként következik a felelet, hogy senki.

Éppen ez okból, minthogy szaktárgyaim bőséges terjedelménél fogva én se tudnék azokról a nagyérdemű közönségnek a rendelkezésemre álló rövid idő alatt egységes, áttekinthető képet nyújtani, szaktárgyaim egyikének, a növénytannak egy igen kis területét tárom föl és ismertetem meg a saját ismereteim és a rendelkezésemre állott irodalom áttanulmányozása alapján részletesebben.

E terület nem nagyobb, mint egy növényi levél. A növények szervei közül a virágot kivéve, egynek a tanulmányozása se foglalkoztatta és foglalkoztatja annyira korunk tudósait, mint a levél s

ennek köszönhetjük azt, hogy az összes növényi szervek közül ennek legismertebb keletkezése, fejlődése, szerkezete, életmódja és halála. És ez nem is oly meglepő; mindnyájan ösztönszerűleg felfogjuk a levélnek a növényi életben való nagy fontosságát, látva azt, hogy a levelek fakadása, növényeink nagy többségénél a természet ébredésével összeesik, elhalása és eltűnése az évi pihenésnek szabja meg határát.

Mindenki érdekkel vizsgálja a levelek alakját, az alakok nagy számú változatosságát s azoknak színét, mely változhatatlan sorrendben következik egymásra; tavaszszal gyöngéd zöld, nyárban sötétzöld, őszszel pedig fakó vagy vörös. Mindezek akaratlanúl is érdeklődésre gerjesztenek egy oly szerv iránt, mely változatosságával oly kellemes érzéseket támaszt bennünk s oly lebilincselő problemákat ébreszt lelkünkben. S valóban a mikroskoppal fölfegyverzett szem mindent elkövet, hogy a levél fejlődését, annak szerkezetét kifürkészsze és a tapasztaltak alapján megállapítsa a levél szerepét és hívatottságát a növényi életben.

Tegyük először is vizsgálatunk tárgyává a levél keletkezését, külalakját. Keletkezése és a külső alak megismerése után foglalkozzunk annak bonczťani szerkezetével s végül annak legnevezetesebb élettani szereplésével.

I. A levél keletkezése és annak külső alakja.

A levél a rügyből keletkezik. Felépítése, a mint az az eddigi vizsgálatokból megállapítható volt, két főmódon történik. A szerveződés góeza ugyanis a levélnek emitt az alapján, amott ellenben a csúcsán székel.

Az előbbi esetben ugy látszik, mintha valamely láthatatlan lény ragadná meg az eleintén a galyban rejtőző levél hegyét s úgy húzná azt lassanként kifelé. A második esetben úgy jár el a szerveződés, mint az építő, ki úgy rak kőre követ, hagy az alapon kezdi az építést s az épület betetőzésével végezi azt.

Egy kifejlődött levélnek három része lehet: 1. Levéllap vagy levéllemez, 2. levélnyél és 3. pálha, melyek közül azonban a növények egyeseinél, hol az egyik, hol a másik szenvedhet átalakúlást.

A lemez vagy lap a levélnek hártyás része, általa közlekedik a légkörrel, a mire sajátos alakja képesíti. A lemeznek a kiterjedése a külső körülményekkel változik.

A levél nyele hengeres, vagy szögletes s a levéllemez támaszáúl szolgál. A levélnyél visszafejlődhetik s az olyan leveleket, melyeknél nyél nincs, nyeletlenek mondjuk. Azokat pedig, melyeknél ki van fejlődve, nyeleseknek. A nyélnek azonkívűl, hogy a lemez támaszáúl szolgál, hívatása az is, hogy ez szállítja a galyból ahoz a táplálékot.

Néha a levélnyél alapjánál, mindkét oldalt, két kis szerv észlelhető, a melyek lehetnek szabadok, vagy egymással, vagy a szomszédos szervekkel összefüggők, ezek *a pálhák*. A pálhák hivatásával a búvárok még nincsenek teljesen tisztába. Egyes növényeknél, mint

pl. az Árvácskánál osztja a levél-lemez minden tulajdonságát, s ha az elpusztul, képes azt élettani tekintetben helyettesíteni. Más esetekben a levéllemez védőszervét képezi.

A levélnyél az alján, a hol a szárral összefügg, elszélesedhetik. A szerint, a mint az elszélesedés a szárat egészen vagy félig átöleli, a levelet szárölelőnek vagy félig ölelőnek nevezzük.

A levél lehet egyszerű és összetett.

Egyszerű levélnek nevezzük azokat a leveleket, a hol egy levél-nyélen csak egy levél-lemez foglal helyet. Ellenben azokat, melyeknél egy közös nyél több lemezt is hord, összetett levélnek nevezzük.

Mind az egyszerű, mind az összetett levelek lemeze egész kerületében, alakjában igen különböző lehet. Igy: lehet szálas, kardos, tűalakú, lándzsás, tojásdad, kerek, szívalakú, vesés, nyilas, dárdás stb.

Szálasnak nevezzük azon levelet, mely sokszor hosszabb, mint a milyen széles és tövétől hegyéig egyforma széles.

Ha az ilyen levelek merevek is, akkor kardosnak nevezzük. Ha szúrosok, mint a fenyőnél, tűalakú elnevezést nyer.

A lándzsás levél körülbelől 3-szor, 4-szer olyan hosszu, mint széles és alul-felül kihegyesedik.

Vesés a levél, ha szélesebb, mint a milyen hosszu és hegye le van kerekitve.

Nyilas és dárdás a levél ha ki van hegyezve és vállok alapja, (azaz a levél-lemez azon része, a melyel a levélnyelen vagy a száron áll) hegyes lemezben végződik. Azon szög, melyet a levél-lemez a levél nyelével képez, a nyilas levélnél hegyes, a dárdásnál tompa.

A levél-lemez széleit véve szemügyre azt találjuk, hogy vannak olyanok, melyeknek a szélei épek, de a legtöbb kisebb, nagyobb bevágásokat mutat. Előbbieket ép élű leveleknek, utóbbiakat a bevágások nagysága és alakja szerint fogas, fürészes, kétszer fürészelt, csipkés, tövises, érdes stb.-nek nevezzük.

Ha az egyszerű levél lemezén vagy az összetett levél szárnyain hasítások nincsenek, úgy hogy az egész levél-lemez egy összefüggő egészet képez, akkor a levelet épnek, osztatlannak mondjuk. Ha az ellenkező észlelhető, tudniillik bevannak hasogatva, megkülönböztetünk osztott és hasogatott leveleket, továbbá hasadt, karélyos és öblösöket. Ez utóbbiaknál a hasadás nem terjed túl a levél-lemez közepén, az előbbieknél azon túl terjed.

Az osztottlevélnél a bevágás a lemez közepén túl halad, de nem ér egészen a lemez alapjáig. Ellenben a hasogatottnál egész addig terjed. A levél-lemez darabjait amott részeknek itt szeleteknek nevezzük.

Ha az osztott levél részei átellenesen állanak, szárnyason osztott, vagy ha hasonlókép van hasogatva, szárnyason hasogatottnak nevezünk.

A hasadt, karélyos és öblös-levelek abban különböznek egymástól, hogy a lemez egyes részeit, melyeket itt karélyoknak nevezünk, a hasadtnál mindig keskenyek és hegyesek (pl. Ricinusnál) a más kettőnél pedig szélesek és lekerekitettek pl. Hepatikánál, Tölgyfánál.

A karélyok száma szerint megkülömböztetünk három, két, stb. karélyos leveleket. Az öt karélyuakat pl. Juharfánál tenyeresen karélyozottnak is nevezzük.

Az összetett levelek alakjuk és részeinek a tengelyen való elrendezése szerint két csoportba oszthatók, lehetnek tenyeresek és szárnyasok.

A tenyeres összetett leveleknél a közös tengely végén több levél van, többnyire 3, 5. 7 pl. a Lóher hármas levele.

Ha az összetétel ismétlődik, azaz ha a szárnyas levél egyes kis levélkéi ismételten felosztódnak kisebb levélkékre, úgy hogy maga egy ilyen kis levélke is egy összetett levélnek tűnik föl, akkor a levelet többszörösen szárnyasnak nevezzük.

A levél-lemez, a mely tudvalevőleg sejtszövetből áll, a mely magában véve igen gyenge, s a külső káros behatásoknak nehezen tudna ellenállani, a természet úgy gondoskodott e gyengeség ellensúlyozására, hogy abba egy szilárdabb vázrészt helyezett el, ágyazott be, annak egyes alkotó részei közé.

Ez a szilárdabb váz az ugynevezett rostedény váz vagyis az *erezet*. E rostedény váz nem csak a levelet, hanem a növény minden egyes szervét átjárja.

A levél rostedény váza a levélnyél hasonló vázának, s így a törzs e nemű vázának közvetlen folytatását képezi és az egész levéllemezt mintegy áthálózza annyira, hogy külsőjét tekintve hasonlít a felsőbbrendű állatok véredényrendszeréhez. A legvastagabb erek egyenesek, vagy kissé hajtottak. A legfinomabbak ellenben igen tekervényesek és sok helyen egymással össze vannak kötve. Ez erezetet a legkisebb részletéig láthatóvá tehetjük, ha a levél-lemez sejtszövetét vízzel való áztatás által eltávolítjuk.

Az erek közül a legerőteljesebben kifejlődöttett *főérnek*, az ebből oldalt eredőket *oldalereknek*, az oldalerekből eredőket erecskéknek nevezzük.

Ha a levélnek egyetlen egy ágatlan főere van mint a Fenyőfáknál, akkor az erezetet egynemünek, ha pedig mindjárt a levélnyélből való belépésénél több ágra oszlik, összetettnek nevezzük.

Az egynemű leveleknél az erezet számtalan modósulását három fő tipusra u. m. szárnyas, tenyeres és egyenes, vezethetjük vissza. Az összetetteknél kettőre, szárnyas és tenyeresre. Szárnyas erezetnek az olyan erezetet nevezzük, a mely a tollhoz hasonló. Ennél a levél-lemez közepén végighalad egy főér, mintegy a levélnyél folytatásaképpen és a lemezt két részre osztja. Ebből a főérből jobbra és balra másodrendű, többé kevésbbé elágazó egymás között egyenközű erek lépnek ki, melyek a lemez széle felé irányulnak. Tenyeresnek mondjuk az erezetet, midőn a levélnyél váza mindjárt a lemezbe való lépésénél bizonyos számú többé kevésbbé elágazó főerekre oszlik, melyek a lemez széle felé haladtukban mindinkább széthajlanak, úgy, hogy az egész levél valamely uszólábhoz hasonlítható.

Végűl egyenes az erezet, midőn a főérnek ahelyett, hogy egy pontból, a levélnyél csucsából indulnának ki, külön pontokból erednek az ágon és abból távozván, majdnem egyközüek maradnak, kivéve a lemez csúcsa felé, (a hol a levél is elkeskenyedik) itt egymáshoz közelednek.

Ha a főér a levél-lemezt úgy osztja két, jobb és baloldali részre, hogy az egyik rész a másiknak tükörképét képezi, a levelet részarányosnak mondjuk, (pl. Alma.) Ellenben részaránytalannak, (pl. Begonia.)

A levél rendesen lapitott, mindazonáltal számos annak átalakúlása, épen mint az okok melyek azokat előidézik. Az átalakúlás kiterjedhet az egész levélre, vagy annak egyes részeire. Az átalakúlás következtében lehet a levél hengerded, (pl. Sédumnál) fonálalakú, (pl. Hagymánál) kancsó alakú, mely hártyanemű tömlő vagy urna, melynek különféleképen alakúlt nyilásán, gyakran fedő, magától csukódó kupak van, (pl. az indiai Nephentesnél, az australiai Cephalotusnál és az amerikai Sarraceniánál) átalakúlhat a levél kacscsá, sőt tövissé is. Pl. a széleslevelű Bükkönynél, az összetett levél egyes levélkéi átalakúlnak kacscsá, mások megtartják eredeti alakjukat.

A közönséges Sóskafa tövisei nem egyebek mint átalakúlt levelek, még pedig itt az átalakúlás a levél minden egyes részére kiterjed.

Mint tudjuk a levél a világosságon való életre van szánva; lemeze folyton a napsugarakat keresi. A napsugarak a levél állása és a napszak szerint különbözően világítják azt meg. Ezen állások közül különösen kettő lett a búvárok által tüzetesebben megfigyelve, a levél-lemez függőleges és viszíntes állása. Elsőnél a levél-lemez fölálló, úgy, hogy ha épen a délkör észak-déli irányában helyezve képzeljük, mindkét oldala ugyanazt a mennyiségü világosságot veszi föl s egymásután ugyanannyi ideig érintetik a napsugarak által. A keleti oldal hajnaltól délig, a nyugati déltől estig. Ennek következtében a levél két oldala is azonosnak mondható.

A vizszintes helyzetnek a lemezre más következményei vannak, a nap csak az egyik oldalát a felsőt, vagyis az égtelé állót világítja meg közvetlenül, az alsó oldal a mely a talajra néz, csak elszórt világosságot kap.

Ki ne észlelte volna azon számos és nagy különbségeket, melyek ugyanazon fajhoz tartozó, egyenlőtlenül megvilágított növényeknél előfordulnak? Az a mely a sötétségben, közeli félhomályban, magas erdők fáitól vagy sürü bozótok cserjéitől elfödve él nem hasonlíthat ahoz, melyet a véletlen félárnyékba, az erdők szélére jutatott, s még kevésbbé ahoz, mely a nyilt lejtőn a nap teljes hatásának van kitéve. Nem csodálható tehát, hogy vizszintes lemeznél a két oldal olyannyira eltér egymástól színben, felbőre természetében, erezete minőségében, boneztani tulajdonságaiban, mivel ellentétes körülményeknek vannak azok kitéve. A felső oldal bevésbbé szőrös, fényes és sötétzöld szinű; az alsó halványabb szinű, fénytelen, dúsan elvan látva szőrrel. Erezete erősen kiálló. Hogy a levél-lemez miért eltérő

állású arra is megtaláljuk a feleletet azokból az újabbkori vizsgálatokból, melyeket idevonatkozólag tettek. A felelet, a melyet adhatunk a következő: A levél-lemez azért eltérő a külömböző növényeknél, mert a levél állását az ágazat tulajdonságai irányítják és egy növény sem élhetne meg egyformán fölálló vagy vízszintes levél-lemezekkel. A fölálló levelek inkább a földön élő fajoknál gyakoribbak, mert ily levelek könnyebben tartják fen magukat a levegőben, mint a többi. A vízszintes levelek inkább a vízi-növényeknél fordulnak elő, mint a melyek leginkább megfelelnek a növény életét szabályozó körülményeknek.

A levél részein, azoknak alakján, erezetének elrendezésén kivül, szemünkbe tűnik annak szine is.

A levél zöld szine ép oly jellemző, mint a lemeznek hártyás állapota. A zöld szin, minővel a legtöbb levél bír a sejtjeikben felhalmozó lott, az élet alkotta anyagtól, a chlorophyltól származik. Azonban valamint a levél-lemez hártyás állapota különböző körülmények következtében változást szenvedhet: úgy megváltozhatik annak szine is. A zöld szinen kivül a leggyakoribb a növény-levelénél a vörös szin és ennek különböző árnyalata. A vörös szineződés lehet időszakos, pl. a forró földöv bizonyos fajú növényeinél, a hol a fiatal levelek vörösek, s mentől idősebbek lesznek, vörös szinezetük elenyészik. Állandó, de esetleges vörös szinezete kevés szabadon élő növénynek van. Ilyenek pl. a jókori jávorfa (Acer platenoides L.) A sóskafa (Berberis vulgaris L.) A vörös bükkfa (Fagus silv. L.) A bükkfának tavasszal és ősszel vörösek a levelei.

Érdekes jelenség, a mely a növények leveleinek szine és virágzata között fönforog Mentől szebb és díszesebb valamely növény levelének a szine: annál igénytelenebb annak a növénynek a virágzata. Nézzük csak a dracenak, begoniak, kaladiniumokat, melyeket levelei legkülömböző alakú és szin-gazdag leveleikért sokra becsülnek, virágzataik a legigénytelenebbek. Épen az a visszony mint az éneklő madarak tollazata és éneklő képessége között, ott a tollazat egyszerűségével kapcsolatos a szép hang, pl. a fülemilénél.

Hogy ugyanazon növényen szines levél és gazdag virágzat nem fér össze, onnan van, hogy a virágnak a zöld levél, csakis a zöld levél a táplálója és fentartója.

II. A levél boncztani szerkezete.

Azon tudományos vivmányok között, melyeket a mikroskóp, Humboldt szerínt a természetbúvárok hatodik érzéke, használatának köszönünk, bizonyára a legfontosabbak egyike a sejt elmélet, melynek megalapítása a 30-as évekre esik, s mely azt mondja, hogy az államtok valamint a növények milliókra menő, szabad szemmel láthatatlan élő egységekből, úgynevezett sejtekből vannak fölépítve, melyek mint egy egységes állammá egyesülve képezik az állati és növényi testet. Mindezen sejtek egyetlen egy őssejtből, a petesejtből fejlődnek ki.

A levél-lemez is, mint a növényi test egyik szerve, ilyen sejtek többségéből áll. A lemez a levél működő része, amely a legváltoza-

tossabb körülmények között él és működik, szükséges tehát, hogy azokhoz alkalmazkodjék, aminek következtében szervezete is változást szenved. Minden levelet felűlről és alúlról légzáróan az úgynevezett felbőr-réteg vagy ephidermis borít. Ezen felbőr-réteg közé vannak beékelve az assimiláczió́s, átszellőztető és rostedény nyaláb rendszerek.

Az ephidermis lehet egy vagy több rétegű. Sejtjei laposak vagy táblásak, melyek közvetlenűl egymáshoz záródnak. A sejtek rugalmosak, a levegőt könnyen, minden akadály nélkül átbocsátják, úgyszintén a világosságot és a meleget is. A sejtek külső fala megvastagodhatik s egymással egyesülhetnek egy igen vékony kártyává, cuticulává.

Ezen berendezés hathatósan védi a belső szöveteket, de az a rossz oldala van, hogy a gáz-cserét lassúvá és nehézkessé teszi, pedig vannak olyan esetek, hogy annak gyorsnak és élénknek kell lenni. Hogy ezen segítve legyen, egy bámulatos szerv, valóságos kis szájacska, úgynevezett légrés keletkezik rajta.

A légrés két ajaka két félhold alakú ephidermis sejtből képződött. E záró sejtek aszerint, ahogy a körülmények kívánják, meggörbülnek s ekkor becsukódik az. Ezek tehát a közvetitői és szabályozói a légkör és a levél belső szövetei között végbemenő gáz-cserének, ami mellett bizonyit az is, hogy minden légrés mögött egy többékevésbbé szabálytalan alakú változó kiterjedésű üreg van, a légüreg, ide hatol be a légrésen át a levegő s innen ömlik át a levél szöveteibe.

A felbőrnek fontos szerepe van. Ez szabályozza az általa körülzárt szövetek és a légkör közötti vonatkozásokat, mérsékli a túl élénk és működésre sarkalja a lassú hatásokat, sietteti vagy lassítja az anyag-cserét, a kipárolgást anélkül, hogy akadályozná.

Az ephidermisen belől fekvő úgynevezett assimiláló szövet sejtjei alakra és elrendeződésre eltérők lehetnek. Igy, vannak gömb alakúak és oszlop alakúak. S vagy szorosan egymás mellett állók, vagy légüregek választják el a sejteket egymástól, úgy, hogy az egész szövet szivacsszerű kinézést nyer. Ha az egész levél assimiláló szövete többékevésbbé gömbalakú sejtekből áll, akkor a levelet homogén centrikusoknak nevezzük, ilyen szövetüek az árnyékos helyeken fejlődő levelek. Ha az assimiláló szövet sejtjei a levél-lemez égfelé fordított lapjához függőleges állásúak, oszlop alakúak, dús chlorophyl tartalmuak s szorosan egymás mellett fekvők, mig a levél-lemez alsó lapjához közel eső sejtek többé-kevésbbé gömb alakúak és egymástól kisebb-nagyobb légüregek által elvannak választva, a levelet bifaciálisnak nevezzük. A legtöbb levél szerkezete ilyen. Ilyen a szövete a vízszintes lemezű leveleknek. Végre azokat a leveleket, melyeknél az assimiláló szövet mind alól mind felül oszlopos sejtekből áll, izólateralisoknak nevezzük. Ilyen szerkezetüek a függőleges állású levelek. Pl. fenyőfa levél. Az assimiláló szövet valamennyi sejtje chlorophylt tartalmaz, még pedig az oszlop alakúak többet, a többé-kevésbbé gömb alakúak kevesebbet, s ebben leli magyarázatát a levél-lemez alsó és felső lapjának eltérő zöld szine és eltérő élettani feladata is.

Az erek váza faháncs nyalábokból alakult, melyek három rétegből: a háncsból, cambiumból és a fatestből állanak. Mind a háncs

mind a fatest sejtekből, edényekből és rostokból áll. A háncs és fatest között levő cambium folytonosan osztódásban levő plazmadús sejtekből áll. A cambium sejtek osztódásából keletkeznek a háncsot és fatestet összetevő elemek. Az erek vázát képező faháncs nyalábok a levélnyél folytatását képezik. A nyalábok száma az erezet vastagságával csökken, s a legfinomabb helyein egyre vagy kettőre szorítkozik. A levél-lemez nyalábjai ugyanazon typus szerint vannak elrendezve, mint a száré és háncsrészeiket az alsó oldal felé fordítják.

A levélnyél szerkezetéről a következőket mondhatjuk. A levélnyelét kivülről szintén epidermis borítja. Ezen belől van a kéreg, még bennebb a rostedény-rendszer és legbelől a bél. A rostedény-rendszer ugyanolyan alkotású, mint a levél-lemezé. A rostedény-rendszer elhelyezése az egyes növényfajok szerint külömböző. Ez edények kevés kivétellel háncsrészeiket kifelé irányítják. A nyalábok kölcsönös elhelyezésében három typust különböztetünk meg: Először, midőn a nyalábok patkóalakúlag helyezkednek el. Másodszor, midőn alulról kidomborodó körív hosszában egymástól egyenlő távolságra páratlan 3, 5, 7 stb. nyaláb van jelen. Harmadszor, midőn egy bélszövet körül nagy számban csoportosuló kört alkotnak.

Korunk buvárai a levéltanulmányozásában még tovább mentek, szorgalmasan dolgoztak és dolgoznak, hogy felderítsék a levél sejtjeinek élettani feladatát, haláluknak titkát, valamint azoknak a levél külömböző korában való chemiai összetételét. Továbbá azon állásbeli változások okát, melyet a nap járása minden falevélen előidéz.

III. A levél legfontosabb élettani működése.

A mult száz utolsó éveiben Priestley, az oxygén zseniális felfedezője, egyszerű kisérlettel felfedezte, hogy a növények az emberek és állatok légzése által megrontott levegőt képesek ismét megtisztitani, lélekzésre alkalmassá tenni. Utánna többen láttak e probléma tökéletes megmagyarázásához, s utóvégre sikerült megállapitani a levél legmeglepőbb müködésének titkát, azt, a melyet ma a chlorophyl müködése alatt foglalunk össze. Megállapították azt, hogy mint minden élő lény, úgy a levél is lélekzik be és lehel kifelé. Megakarták mérni a hatásosságát is e müködésnek, mely éppen anynyira érdekli a meteorologiát és egészségtant, mint a phisiologiát, mert a levél azon vízgőz tömegek által, melyet a légkörben párologtat és azon oxigén által, melyet lélekzésénél a légkörből felvesz, vagy a melyet a chlorophyl oda visszaszolgáltat, igen nagy hatással van a klimára, a légkör összetételére, s következőleg az ember életére is.

Priestley korában már tudták, hogy bizonyos állandó okok megzavarják a légköri levegő tisztaságát, hogy az állatok kilehelése, az égés, az erjedés és a vulkáni kitörések kimerithetetlen forrásai egy a lélekzésre nem alkalmas gáznak, szénsavnak, mely napról-napra tódul a levegőbe és megváltoztatni iparkodik annak összetételét.

Priestley azt a kérdést intézte önmagához, hogy micsoda gátat emelt a gondviselés a megrontott levegőnek ezen áramlata elé, mely

az élő világot elpusztitással fenyegeti. E feltett kérdésre a feleletet megadandó több rendbeli hypothezist és ebből kifolyólag több kisérletet tett. Egyik feltevése szerint a levegő megtisztitási közege nem lehet más, mint a tenger, melynek vize fölszivja és magában tartja a szénsavat. De több rendbeli kisérlete által meggyőződik e feltevés helytelenségéről. Végre egy egyszerű kisérlet által megadja a feltett kérdésre a helyes feleletet t. i. hogy a levegő megtisztitó közege nem más, mint a növény. Priestley nevezetes kisérlete, melyet 1771 aug. havában tett. mely felvilágositást nyujtott a növény-levél fontos szerepéről, következő: Egy dézsa vízre parafa darabot tett és erre egy élő egeret. Azután az egészre egy üveg-harangot boritott oly formán, hogy a harang alatti levegőt elzárja, a harang és a dézsa vize által a külső levegőtől. Az állat egy idő mulva megfuladott. Ekkor anélkül, hogy az elzárt levegőt megújitotta volna, újból egy egeret bocsátott bele, mely azonnal megfuladt. A harang alá zárt levegő a lélekzésre alkalmatlanná vált. E tény megállapitása u án ugyanarra a parafára, tehát a megromlott levegőbe menta bokrot tett. Arra várt, hogy ez is oly hamar tönkre fog menni, mint az állat. A növény azonban föltevésével ellenkezőleg élt. söt igen jól érezte magát; erőssen fejlődött és levélzete a legszebb zöld szinű volt. Priestley számot akarván adni a harang alatti levegőben történt változásokról, egy harmadik egeret eresztett a harang alá. de gondosan ovakodott, ne hogy oda tiszta levegőt is bocsásson. Az egér a tudós nagy bámulatára a helyett, hogy mint az előbbi, néhány percz alatt megfuladt volna, egy ideig tovább élt abban a levegőben, mely az előbbi egeret megfojtotta. A levegő tehát meg lett tisztitva, s mi tisztitotta meg, ha nem a menta? Következésképpen Priestleynek joga lett azt a természettudományi nagy elvet kimondani, hogy a növények az állatok lélekzése által megfertőztetett levegőt, megtisztitják.

E kisérlet végrehajtása után Priestley minden gondját arra forditotta, hogy kitudja, miben áll a megtisztitás, s milyen természetű a növényekből kiáramló gáz. Hogy e tekintetben is eligazodást szerezzen, az a gondolata támadt, hogy a növényt viz alatt növessze. Kisérletei keresztülvitelénél vízzel töltött meg egy üveg-harangot, s ezt leforditva egy tál vízbe állitotta. Azután a harang alá egy java tenyészetben levő faágat helyezett el. Nemsokára azt látta, hogy a levelek fölszinén gázbuborékok képződnek, lassanként megnagyobbodnak, leválnak, a vízen felszállnak és meggyűlnek a harang felső részében. Priestley az így összegyűjtött gázt elemzés alá vetvén, az általa fölfedezett oxygénnel, egyező tulajdonságúnak találta.

E kisérletek eredményeinek a következő magyarázatot adta. A légköri levegő a növény egész élete alatt szünet nélkül tódúl a szervezet belsejébe, hol megmenekül azon az állatra halálos, de a növényre nézve tápláló anyagtól, (a szénsavtól) melytől épen a levegő az égés, az állatok lélekzése, a szerves anyagok rothadása által megfertőztetvén, ártalmas tulajdonságát veszi. Ekként eredeti tisztaságába vissza állítva, leheltetik ki a növény által.

E ponthoz jutva már igen közel volt a kitűnő kémikus a czél-

hoz, melyet oly régóta iparkodott elérni annál is inkább, mert épen az utóbbi kisérletek végrehajtása közben alkalma volt oly megfigyelésekre, melyeknek fontosságát felösmerve, teljes magyarázatát adták volna az általa felvetett kérdésnek; kisérletei közben ugyanis gyakran volt alkalma látni, hogy az üveg belső oldalán lassanként bizonyos szemcsés kinézésű zöld anyag szaporodik el, mely igen élénk oxygén kiválást okozott, minden közreműködése nélkül azon növényeknek, melyeket ő, ez eredmény elérése végett rendszerint alkalmazott. Igy Priestley mihelyt a zöld anyag képződött, azonnal eltávolította a növényeket, s a gáz kiválás mégis tovább folyt. Itt Priestly szeme láttára folyt le azon titokzatos működés, melyet ő felderíteni igyekezett, hogy e váratlan nyereséget, mely e tény megfigyeléséből reá háramolhatott volna, nem tudta saját hasznára fordítni és így a felvetett kérdés tisztázásának a dicsőségét a maga számára biztosítani, az abban leli magyarázatát, hogy az ő korában a mikroskop még teljességgel nem ismertette meg a tudósokat a végtelen kicsinység világának csodás teremtvényeivel, melyeket ma oly nagy számmal ismerünk. E korban még mindig haboztak a tudósok azon apró sejthalmazokat az élő lények közé sorolni, melyeket ma **alga** és **protozoa** elnevezés alatt ismerünk. Priestley sem akarta elhinni, hogy ez a zöld anyag élő, hanem oly anyagnak teszi meg, mely sem az állat, sem a növény-világhoz nem tartozik. Ez a hibás következtetés megingatta a derék kémikust előbb kimondott hitében, s felhagyott a kérdés további tanulmányozásával.

Priestley nyomain haladva, egyik kortársa, Ingen Housz, felismerte a napfénynek a növények zöld részére gyakorolt hatását, kisérletileg kiderítvén, hogy a növények zöld részeiből a napsugarak behatása által és csakis ez alatt a hatás alatt oxygén szabadul el. Ingen Housz e kisérlete által nagy lépést tett a kérdés nyitja felé, de nem oldotta meg teljesen mert hátra volt, hogy azokból a zöld részekből miért szabadul föl oxygén a fény hatása alatt. Ekkor egy harmadik búvár Seneblier phyziologus állott elé és fáradozásainak sikerült a titkot borító fátyolt széttépni. Ő ugyanis kiderítette azt, hogy a zöld részek a nap behatása alatt, a levegő szénsavát fölszivják és azt alkotó elemeikre, szén és oxygénre bontják fel.

A szenet áthasonítják, felhasználják saját testök felépítésére, az oxygént pedig kibocsátják, kilehelik. Ezóta ismerjük a levegő megtisztitása tüneményének a lényegét, s világosan látjuk azon ellentétes erők természetét és játékát, melyek a légköri levegőnek tisztaságát eszközlik.

Ma tudjuk, hogy a cholorophylt tartalmazó sejt bontja fel a levegőbeli szénsavat és tudjuk azt is, hogy a sejt e működése alatt, midőn a szén és oxygén atomokat egymástól elkülöníti, mekkora erőt fejt ki, mekkora mechanikai munkát végez.

A vegytanból tudjuk, hogy valahányszor egyszerű testek vegyületekké egyesülnek, meleg válik szabaddá, még pedig a keletkezett vegyületek természete szerint külömböző mennyiségű. Tudjuk továbbá azt is, hogy egy vegyület csak akkor bontható fel elemeire, ha ak-

kora hőt közlünk vele, mint a mennyi szaladdá lett képződése pilianatában. Pontos vizsgálatokból tudjuk, hogy valahányszor 12 kgr. szén 44 kgr. szénsavvá elég, akkor 96.96 caloria meleg válik szaladdá, vagyis annyi meleg, a mely elegendő volna 96.96 kgr. 0°-u. víz hőmérsékének 1°-ra való melegítésére, vagy mechanikai munkába kifejezve, akkora munka végeztetik, a mely szükséges volna arra, hogy 21719.04 kgrnyi terhet egy méter magasságra emeljünk.

Ebből kifolyólag valahányszor egy chlorophylos sejt 44 klgr. szénsavat elemeire felbont, ugyanennyi erőt fejt ki, vagyis 96.96 caloria meleget köt meg. S honnan veszi ezt az erőt, ezt a meleget? a naptól. S hová lesz az a meleg? meggyűl, felhalmozódik a növényben és azt az ember mindig megtalálhatja, holnap vagy millió év mulva, ha azt ujból elégeti.

Azt mondottuk, hogy a növény-levél a levegő szénsavában levő szenet áthasonítja, de milyen alakban és mivé válik? E kérdésre is meg van a kellő felelet, a mint ezt e száz buvárai kimutatták. A szénnek egy része ugyanis elégettetik a lélekzés által és szénsav alakjában a légkörbe szabadul, másrésze, még pedig a nagyobb menynyisége a növény testébe felhalmozódik. A felhalmozódás csak bizonyos meghatározott viszonyok között történik, tudniillik, ha a növények világosságnak vannak kitéve. A világosság behatása alatt dús chlorophyl képződik. A képződött chlorophyll igen élénk működést tejt ki, még pedig akkorát, hogy a lélekzés alatt végbemenő működést felülmulja, s ennek következése, hogy az oxygén termelés lesz nagyobb, mint a lélekzés által elválasztott szénsav, s ennek következése a szénlerakodás is. Az oxygén tetemes termelése okozza azt, hogy a növények között a levegő a nappali időszakban üdébb, balzsamosabb, oxygénben dúsabb.

Ha a növényektől a világosságot elvonjuk, akkor a chlorophyl működése, s ennek következtében az oxygén termelés megszűnik és a szénsav termelés lesz tetemesebb; ez az oka, hogy este a sok növény között a huzamosabb idei tartozkodás veszélyessé is válhatik.

A növényben maradó szén rendeltetése az, hogy anyagot szolgáltasson a növénynek a keményítő és czukor-képzéshez. Azaz azon anyag képzéséhez, a melyek hívatva vannak, hogy mikor a levélzet hiányzik, vagyis a mikor a levegő szénsavából való táplálkozás lehetetlenné válik, vagy a levélzet elégtelen a táplálkozás követeléseit kielégíteni, a növény életét föntartsa s megvédje az éhinségtől, a megsemmisüléstől. Hogy valóban a keményítő-képzés szoros összeösszefüggésben van a levél életével, az kitűnik abból, hogy a növényekben azon idő alatt gyül össze a keményítő, a mikor a levélzet már tökéletesen kifejlődött. S ha beköszönt az ősz, hull a fáról a a levél, a keményítő tartalom folyton csökken, s képződése és összehalmozódása ujból csak akkor kezdődik meg, ha a levélzet kifejlődött.

A tudósok még ennél is tovább haladtak kisérleteikben; meghatározták azt is, hogy a növények különböző fajai mily gyorsasággal s mekkora mértékben végzik a szénsav felbontását. Melyik növény-

faj szolgáltat több viz-gőzt, több oxygént vissza a levegőnek, sőt még azt is tudjuk, hogy a levelek melyik oldalán ömlik ki több víz és oxygén.

Ismerjük a levelek mozgási tüneményeit, az azokat előidéző befolyásokat. A levelek megvénülését és elhalásának módját, okát.

Buvárlatainkat tovább is folytathatjuk, behatolhatunk még jobban a sejtek és az elő, valamint az anorganikus testek legbelső szerkezetébe, új világrendszereket alkothatunk, de végre is eljutunk egy határhoz, melyen túl nem mehetünk. S alázattal kell beismernünk, hogy az emberi szellem véges, korlátokhoz kötött, melyen túl megszünik a tudás, fölváltja a hit. De nem egy ábrándos puszta sejtelem, nem egy magára emberkéz alkotta bilincseket rakó hit, hanem a lélek legbensőbb szükségéből kiinduló, szilárd, megingathatlan meggyőződés: *van Isten a természetben.* A legnagyobb alázattal hajlik meg az igazi természetbuvár a természetben nyilatkozó, felfoghatatlan, de létező végok előtt. Nevezze végoknak, építőnek, Istennek a szó, a név, az egyet jelent előtte.

Igy lesz a természettudomány, mely az anyagi világ tüneményeivel foglalkozik, megteremtője az élő hitnek és visszaadja a kétkedő léleknek a féltudás vakmerő elbizottsága által megtámadott és megingott békét és bizalmat.

Ápoljuk a természettudományt, mert a megnyugvás boldogító szellemét árasztja magából, a bizalmat sorsunkhoz, a lélek igazi szabadságát.

Dr. Nyiredi Géza.

Az ifjú Németország.

Brandes: Die Litteratur des neunzehnten Jahrhunderts in ihren Hauptströmungen Lipcse 1891. VI. Das junge Deutschland. Rudolph v. Gottschall: Die deutsche Nationallitteratur des neunzehnten Jahrhunderts 6. Auflage Breslau 1892. G. Karpeles: Allgemeine Litteraturgeschichte. H. Heine's sämmtliche Werke, a költő életrajzával G. Karpelestől. H. Kurz: Geschichte der neuesten deutschen Litteratur von 1830 bis auf die Gegenwart. Leipzig 1881. Johannes Minckwitz: Der neuhochdeutsche Parnass. 1740 bis 1860. II. kiad. Lipcse 1864.

A német classicus irodalom a mult száz végén antik tartalmat antik formákba öntött. A rákövetkezett romanticismus a középkorba ment vissza tárgyért és műformákért. Amannak eszménye Görögország derűlt ege alatt lebegett, emezé a középkor katholikus légkörében.

Goethe halála után megjelent a modern ideál: az írók és költők lázas sietséggel vonták be az irodalom körébe a jelenkort politikai és socialis viszonyaival. Egy új irodalmi áramlat indúl meg, hasonló a múlt száz évi Sturm- és Drangkorszakhoz, de nem oly kiváló jelentőségű, mint az, mert nincsenek oly tehetségek, kik az irodalomnak határozott irányt adhatnának és mert a különböző törekvések többé-kevésbé bizonytalan kisérletezések maradtak. Egy új nemzedék állott elé merész eszmékkel és reformatori tendentiákkal: *az ifjú Németország.* A juliusi forradalom Párisban, a St. Simonismus eszméi, a franczia romanticismus egyfelől, a különböző német bölcsészeti rendszerek Hegelig, a kor hangulata s a népek szabadság utáni vágya másfelől, adták az első lökést ez irodalmi mozgalomhoz, a mely az egyoldalú classicismus és romanticismus ellen fordult s az új eszmék alapján egy modern irodalmat akart teremteni. Ez új Sturm és Drang a politikát, irodalmat és bölcsészetet egyesíteni akarta s e törekvés egy új elemet hozott az irodalomba, a journalismust. E mozgalmat nemcsak a kortársak becsülték túl, hanem e kor irodalomtörténészei Brandes (Die Litteratur des neunzehnten Jahrhunderts in ihren Hauptströmungen Lipcse 1891. VI k Das junge Deutschland) és Gottschall Rudolf is, ki négy kötetes irodalomtörténelmében nagy előszeretettel foglalkozik e tárgygyal.

Heine, „a muzsák e neveletlen kedvencze“ kitalálta a világfájdalmat; de ő játszott e fájdalommal, mint politikai meggyőződésével s e játék tetszett, mert új volt. E fájdalom, ez elégedetlenség okait keresni kezdte egy néhány tehetséges fiatal ember s azt a társadalmi viszonyokban vélték feltalálni.

Ez az oka annak, hogy az új irány tárgyi elve a modern élet lesz, a mely a nemzetet, a kedélyeket foglalkoztatja.

És Gottschall *az új áramlatot szükségszerűnek s e pontot a kiindulás pontjának tartja*. Azt hiszem, hibásan, mert ő a modern elemeket az örök szép, az örök eszmény rovására gyakran túlbecsüli az irodalomban. Abban igaza van, hogy a nagy szellem pillantása felismeri és kiválasztja minden egyes korból azt, *a mi örök, a mi minden időké*, hiszen a jelenben a multat látjuk s az általános emberi a történelem salakjától megtisztulva fel-feltűnik. De hol az i. N. írói közt e nagy szellem?

E mozgalomnak Wienbarg Ludolf adott nevet véletlenűl. Kielben tartott egyetemi előadásait kiadta e czímen: *Aesthetikai* hadjáratok. Ajánlását így kezdi: „Az ifjú Németországnak, nem a réginek, ajánlom e könyvet.“ Ma már kevesen ismerik e művet, csak e szavai maradtak emlékezetben.

És e könyv egyetemi tanszékébe került. Ifjú Németország alatt egész általánosságban, szemben a régi N. exclusiv jellemű tudós filiszter hadával, azokat a fiatal németeket érté, a kik társadalmi, művészeti és vallási tekintetben szakították a hagyománynyal s irodalmi úton akarták az emberiséget reformálni. Ő volt ez új irány aesthetikusa, ki rendszerét tudományos alapokon dolgozta ki. „Egy új európai görög világért“ rajong, a mely az értelem és érzékiség összhangzatos egyesítésén alapszik. Állam és társadalom képezzenek oly összehangzó műremeket, mint maga az ember. Talán Plato köztársasága lebeg szemei előtt? E feltogás emlékeztet Herbart „gyakorlati bölcsészetének“ (praktische Philosophie) eredményére, az „aesthetikai társadalomra.“ s úgy látszik, igaza van Brandesnek, midőn azt állítja, hogy Wienbarg közelebb áll a Herbart, mint a Hegel bölcsészeti rendszeréhez. Egy új hellenismust hirdet, melyet már Goethe is átélt, újjá születve a modern kor szellemében: ó és újkor nyújtsanak kezet egymásnak a borongós középkor felett. És itt megint Schelling jut eszünkbe, ki fejlődése egyik phasisában a pogányság és kereszténység egyesülését, mint absolut evangeliumot hirdette. De e reformok kivitelére sürgeti az aesthetikai műveltséget, éppen mint a múlt száz évben Lessing, Herder és Schiller, ha nem is oly nyomós vonatkoztatással a társadalmi viszonyokra. Mindenek előtt szabadabb mozgást az erkölcsökbe: ha a természetest nem vetjük meg, hanem megnemesítjük, akkor a szépség szabad cultusa a szerelmet is sok társadalmi képmutatás alól fogja felszabadítani. De van valami e legénykedésekben, a mi új, s ez az az elv, melyet ő mondott ki először, mint az új generatio képviselője, *hogy az új idők költői alakja a proza, s hogy ennek több becse van, mint a versalaknak*. Schiller stilje neki nagyon ünnepi, Goetheé udvari stil. Heine a próza mestere. Heine, Börne, Laube prózájának nyugtalansága, mozgalmassága a modern életre vall.

E nevet határozott egyénekre Menzel Farkas árulkodása folytán a német szövetségnek egy brutalis rendelete alkalmazta s öt írót, Heinét, Laubet, Gutzkowt, Wienbargot és Mundtot, mint egy iskola

tagjait összefoglalva, írataikat mint egyház, állam, erkölcs ellenese-ket 1835-ben a szövetség egész területén eltiltotta. A rendőrség negative igen hasznos szolgálatot tett e beavatkozásával a fiatal íróknak. Műveiket kezdették mohó kiváncsisággal olvasni, hírök nőtt üldöztetésökkel, kezdettek szorosabban csatlakozni egymáshoz, a mi mind nem történik meg, ha a rendőrség nem részesíti őket oly kiváló figyelemben.

A midőn a német szövetség fentnevezett öt írót összefoglalta, oly irodalmi iskolát alkotott, a melyet az irodalomtörténelem csak módosításokkal fogadhat el, mert Brandes, Gottschall, Karpeles e körbe veszik még Börnét, Kühnét, aztán Marggraff Hermannt, Willkomm Ernőt s még többeket, sőt Brandes azt tartja, hogy az ú. n. ifjú Németország hatása az egész kor irodalmán, költészetén meglátszik. A végzetes rendelet előtt ezek még csak személyes ismeretségben sem voltak egymással; tehetség dolgában különböznek egymástól, de az irodalmi czélzatosság (tendentia) tudatos hangsúlyozása mindnyájoknál közös. Heinét és Börnét kivéve mindnyájukban van valami pedansság, valami tudatos és tulóskodó komolyság, a mely a szakember előtt is számba akar vétetni, a mely rendszert keres, irányának nevet és formát ad; de osztják Heinével a hányavetiség merészséget és Börnével kevés kivétellel a szabad gondolkodás bátorságát.

E Stürmerek és Drängerek közt kétségkívül legnagyobb tehetség Gutzkow Károly volt. Tehetségét hamar észrevette Menzel, az akkori német szépirodalom teljes hatalmu dictatora s meghivta őt Stuttgartba „Irodalmi lap"-jához munkatársnak. Gutzkowt intették barátai, ismerősei, hogy Menzellel ne ereszkedjék benső barátságba. Hegel, ki érdeklődött e fiatal ember iránt, azt mondta neki egy alkalommal: „Hogy szövetkezhetik valaki egy olyan emberrel!" (Brandes) Gutzkow csakhamar belátta, hogy igazuk volt. Mindjárt a *sváb költőkör* megitélésénél eltértek egymástól. Gutzkow idegenkedett „e vasárnap délutáni lyrikusoktól, kik hitöket keresztlevelöknek, erkölcsüket a szokásnak, elveiket a hagyománynak s költészetüket a mások költészetének köszönhetik." Menzel e költőkör mindenható patronusa volt. De a csakhamar bekövetkezett szakadásra volt még más ok is. Gutzkow ugyanis kiadta „Schleiermacher leveleit Schlegel Lucindéjéről" és e művet, „ezt a feslett vázat," a mint Brandes nevezi, classicusnak és diesőnek és Schleiermacher leveleit isteninek találja. Az előszóban atheistának mutatja magát s küzd a szabad szerelem mellett. A papi áldás egy szerelmi viszony szentségéhez nem tud semmit hozzáadni, sem abból elvenni. Kihívó merészséggel és gúnyos szavakkal támadja meg a mindennapi házasságok rideg prózáját, („közönséges gyermeknemzés és kenyérkeresés nyomoruságát").

Aztán 1835. megjelent „Wally, a kétkedő" czímü regénye, s ezzel megtelt a pohár is.

Hőse Wally, egy fiatal nő, ki tőrrel átszúrja keblét, mert kétségbeesik az emberiség sorsa felett. Ez öngyilkosság motivumát Stieglitz Sarolta adhatta, ki egy őrült elmélettel azáltal akarta tevékeny-

ségre ösztönözni imádott férjét tépelődő tétlenségéből és melancholiájából, hogy neki halálával nagy fájdalmat okoz: szíven szúrta tehát magát, s a lelekbúvárnak munkát adott, hogy kutassa a női lélek titkait. De hatással volt e regényre az akkori franczia regényírók közül különösen Sand György is, kiről hátrább pár szóban megfogunk emlékezni.

Szerző síkra száll a két nem közti viszony hagyományos felfogásával, s kiadja a jelszót, *a hús emancipatióját.*

Wally szereti Caesart s viszont szerettetik, de Wallynak a sardiniai követhez kell férjhez menni. Ezért kéri őt Caesar, hogy jelképileg mintegy szellemi házasságot kössenek, mutassa meg magát a nászéjszakán egy pillanatra meztelenűl „egész természetes szépségében". Ez az a jelképi házasság, az a híres Sigune-jelenet, a melyet Menzel a regény érzéki elemeivel kiszakítva, mint leglényegesebb dolgot állított a rendőrség elé s az i. Németországot, „mint a legmerészebb erkölcstelenség és legraffinirtabb hazugságok iskoláját" vádolta be. 1835. szept., oct. és novemberben egymást érték a dörgő philippikák az ifjú Németországot Menzeltől. Franczia sympathiájukért elnevezte őket „La jeune Allemagne«-nak. „Ha a legmerészebb erkölcstelenségek és legraffinirtabb hazúgságok egy ily iskoláját Németországon felvirágozni engednék, ha a nemzet minden nemesen gondolkozó fia nem nyilatkoznék ellene, ha a német kiadók nem tévednének, hogy ily mérget nyujtsanak és dícsérjenek a közönségnek, akkor nemsokára szép eredményeket érnénk meg . . . . De beleállok ez iszapba, jól tudva, hogy bepiszkolom magam. Szét fogom taposni a kigyó fejét, a mely a kéj szemétjében melegedik . . . A míg én élek, nem fogják ily gyalázatosságok a német irodalmat bűntetlenűl megszentségteleníteni." Később megint: „Azok, a kik csak a húsban hisznek, a piszok e papjai, megfogják-é bocsátani egy írónak, hogy ez tisztább, mint ők? . . . Jelszavuk a hús, a szabad érzékiség, a házasság megszűntetése és nem csak hogy obscoen könyveket írnak, hanem a régieket is újra felmelengetik . . . Részben St. Simonhoz csatlakoznak, még kicsapongóbb republicanismust hírdetnek erény nélkűl, egy hetaera köztársaságot nagyban. . . . De mi egyébnek hízelegnek e tanok, mint a bestialitasnak és a rablásvágynak, a melyek az elvetemedettség odúiban, a nagy fő- és gyárvárosok szemétjében és pálinkájában még szunnyadoznak, de könnyen fölkelthetők?" (Idézve Brandesnél.) Később megtámadja a porosz egyetemi tanárokat, kik Gutzkow közlönyéhez munkatársakúl szegődtek. És nevezett írókat elnevezi *zsidó pártnak*, mert Heinehoz és Börnéhez csatlakoztak, s az ifjú Németországot *ifjú Palaestinának*.

És e támadások eredménye az lett, hogy Gutzkowot 10 heti fogságra ítélték. De a német szövetség félt mindenféle forradalmi mozgalomtól s 1835. decz. 10-én egy határozatot hozott az i. N. ellen, a mely Brandes szerint így hangzik:

„Miután Németországban újabb időben és utoljára az „ifjú Németország", vagy „az ifjú irodalom" név alatt egy irodalmi iskola alakult, melynek fáradozásai leplezetlenűl arra törekednek, hogy szép-

irodalmi, tehát minden társadalmi osztályú olvasónak hozzáférhető íratokban a ker. vallást vakmerően megtámadja, a fennálló társadalmi viszonyokat lealacsonyítsa és minden szemérmet és erkölcsiséget szétromboljon... a német szövetségi gyűlés következő határozatokra jutott: Az összes német kormányok elvállalják a kötelezettséget, hogy az „i. N.“, vagy az „i. irodalom“ név alatt ismeretes irodalmi iskolából kikerült íratok szerzői, kiadói, nyomtatói és és terjesztői ellen, a melyhez névszerint Heine Henrik, Gutzkow Károly, Laube Henrik, Wienbarg Ludolph és Mundt Tódor tartoznak, országuk büntető és rendőri törvényeit, valamint a nyomdával elkövetett visszaélés ellen fennálló szabályokat teljes szigorral alkalmazzák és ezen íratok, terjesztését is, legyen az könyvkereskedői, kölcsönkönyvtári vagy bárminő más módon, minden törvényesen rendelkezésükre álló eszközzel megakadályozzák“ stb.

Nem csoda tehát, ha e kormányrendelet után az i. N. tagjai, kiket úgy is csak külső körülmények hoztak össze, egymástól elváltak. De egymást vádolni is kezdték. Mundt mindjárt Menzel denuntiatiója után okos előrelátással élesen megtámadja Heinét, Gutzkowt és Weinbargot. Leggyávábban viselte magát Laube, a ki pedig legmerészebb és legkihívóbb volt köztük. Kinyilatkoztatta, hogy az i. N. tendentiáit egy perczig sem szolgálta, hogy a fennálló rendet támogatni akarja, nem pedig annak hadat izenni, egy „új romanticus iskolát“ akar alapítani, a melyből minden forradalmi elem hiányzik. A porosz egyetemi tanárok szolgalelkét is megbánás fogta el: egyik a másik után mosta a kezét. „Meglátszott, hogy a modern tudományos nevelés csak ismereteket közöl, de ritkán alakít jellemeket, legkevésbé pedig az írók között“, mondja Brandes.

Heine ez alkalommal derekasan viselte magát. Egy későbbi rendelet eltiltja még az ezután megjelenendő műveit is, sőt nevök kinyomtatását, ha csak abból a czélból is, hogy lebirálják. A külföldi lapok posta portóját annyira emelte, mint a leveleké volt, úgy hogy egy lap ára évenként legalább is 500 tallérra ment. (Brandes.) Heine 1836. jan. 28-án válaszol a német szövetségi gyűlésnek. Csodalkozását fejezi ki a felett, hogy kihallgatás nélkül elítéltetett. Nem így járt el a római szent birodalom Lutherrel, kivel nem akarja magát összehasonlítani. Tiltakozik a közönség véleménye ellen, a mely kierőszakolt hallgatását mint büntetésreméltó tendentiák beismerését magyarázhatná.

De Menzel sem maradt büntetlenül. Heine (Über den Denunzianten) leleplezi képmutatását, ki míg Gutzkowval kenyértörésre nem került a dolog, elnézte, hogy a kereszténység életveszélyben forgott. „Egy bizonyos physikai erkölcsösséget“ nem tagad meg tőle, mert erényt mindenki magában is gyakorolhat, de a bűnhöz kettő kell: Menzel urat pedig külseje támogatja, ha a bűnt kerülni akarja. A bűn jó ízléséről előnyösebb véleménye van Heinének, mintsem, hogy az Menzel után futna. A szegény Goethe e tekintetben nem volt oly szerencsésen megáldva.

Ez rövid vonásokban az i. N. külső története.

Wienbargnál láttuk, hogy igen kevés eredeti eszméje van. Lássuk a többieket. Jelszavuk a szellemi emancipatió volt. A kereszténységtől mindnyájan távol állottak s egy új pantheistikus vallásról ábrándoztak.

E pontban sem eredetiek: Francziaországból kapták elveiket. *Claude Henri de Saint Simon* ez új sekta megalapítója, d'Alembert tanítványa. Egy új tant akar alapítani (Lettres d' un habitant de Genève a ses contemporains, Genf 1803), a mely a tömeget a régi hit béklyói és egy elavúlt világnézet kötelékei alól teljesen felszabadítja; ez új tudomány fogja a jövő társadalmát szervezni és a hit helyét elfoglalni. Ezt a tudományt *physicismusnak* nevezte, a melyet tanítványa *Comte Agoston positivismus* név alatt tovább fejtett s e kettő alapján *Mill Stuart János nemzetgazdaságtani rendszerét* kidolgozta. St. Simon kimondá: Én az iparosoknak írok az udvaronczokkal és a nemesekkel szemben, azaz a méheknek a herékkel szemben. A kereszténység kiélte magát és ennek romjain kell hogy felépüljön a humanitásnak, az emberszeretetnek új vallása; az emberszeretet, az új vallás e positiv alapja pedig a társadalmi életben az egyenlőség elvének felel meg. St. Simon, kiről e mozgalom *St. Simonismusnak* neveztetik, meghalt 1825. május 19-én. De tanai nem haltak meg vele: terjesztői lettek az új kereszténységnek Enfantin és Saint-Amand Bazard, kik a St. Simonféle iskolát alapították „család" czím alatt. Ez iskolának helyiséget építettek. A nép tódúlt ide gyújtó hatású beszédeiket hallgatni. A juliusi forradalom még nagyobb lendületet adott ez ügynek. Azután formális hierarchiát szerveznek. Enfantin és Bazard voltak a főpapok és ketten „a legfőbb atyát" képviselték; mellettük volt az „atyák collegiuma", vagy az apostolok, kikhez jöttek még a tanítványok és a novitiusok, mint „látogatók."

De e tanból csakhamar vallás lett, az iskolából család, melyben a vagyonközösséget a gyakorlatba is átvitték: közös háztartás, közös munka. A család fődogmái voltak *az örökösödési jog eltörlése és a nő emancipatiója*, később *ezekhez jött a húsnak jogaiba való visszahelyezése.*

Az egyenlőséget — mondja Enfantin — nem az égben, hanem már itt e földön meg kell valósítani. Hogy a föld a jó uralma alá jusson, csak a hús rehabilitatiója által lehetséges. Prophétai ihletséggel s visiókkal tanítják dogmáikat. Látnánk férfiakat és nőket, kik névtelen szerelemben lennének egyesűlve, oly szerelemben, a mely sem elhidegűlést, sem féltékenységet nem ismer; férfiakat és nőket, kik többeknek odaadnák magukat, a nélkűl, hogy megszűnnének egymáséi lenni és a kiknek szerelme ellenkezőleg olyan lenne, mint egy isteni lakoma, a mely fényben növekednék, minél nagyobb lenne a vendégek száma és választéka! De midőn e tan megvalósításánál Bazard neje is a játékba kerűlt, heves összeszólalkozások támadtak, a melyek a rendőrség figyelmét rájuk fordították. A St. Simonismus fejeit 1832. aug. 27-én elitélték s a „család" feloszlott. (L. bővebben: Heinrich Heine's Sämmtliche Werke, in 12 Bänden. 1. Band, Biographie von Dr. G. Karpeles.)

A míg a St. Simonismus sectává át nem alakult, Heine igen érdeklődött iránta. Különösen sokat foglalkozik St. Simon alapgondolatával, *a kiélt kereszténység helyébe egy új pantheistikus emberbaráti vallás alapításával.* Az iskola vallásos eszméit — szerinte — csak ki kellene mondani, hogy előbb vagy utóbb megvalósúljanak. A pantheistikus istenfogalmat először d' Alembert tanulta el Spinozától, tőle vette azt St. Simon és örökségűl hagyta iskolájára gyakorlati irányban; elméleti és aesthetikai tekintetben Németországon Goethe. Schelling és iskolája fejlesztették.

Heine a középen áll „két nemzet értelmi határán", s eszközli az eszmék és gondolatok cseréjét. magyarázván a németeknek St. Simon tanait és a socialis kérdés nagy titkát. (Lutetia) a francziáknak pedig a német bölcsészet és költeszet termékeit. (Geschichte der Philosophie, Die romantische Schule etc.)

A másik dogmája az i. Németországnak *a nőemancipatió és az érzékiség cultusa, vagy a mint ők nevezik. a húsnak jogaiba való visszahelyezése.* Sand György regényei nagy befolyással voltak rájuk. E regények akkor lázban tartották egész Európát: megkezdték a harczot a házasság intézménye ellen s a nőemancipatió mellett és az „ifjú németek" híven hírdették tovább ez elveket.

E pontnál azonban figyelembe veendő az, mire Habs Róbert Sand regényeinek egyik német fordítója figyelmeztet. hogy Sand György *francziáknak és franczia házasságról* irt. a mely nem a felek személyes vonzalmán alapúl. A 17—18 éves franczia lány férjhez megy egyenesen a nevelő intézetből. a nélkűl. hogy férjét és a nagyvilágot ismerné. Agya telve felületes. homályos ismeretekkel. szive fásúlt, üres. Most feltárúl előtte a világ. megismerkedik más férfiakkal, összehasonlítja őket férjével. ki örömeit divatos felfogás szerint házán kívül keresi. A nőnek maga a társadalom ad alkalmat. hogy másnál kárpótolja magát azért, a mit otthon nélkülöz. A franczia írók tehát legtöbbször nem frivolitásból írnak a házasság ellen, hanem nemes erkölcsi motivumok szolgálnak alapúl.

Sand regényeinek szerkezete egyforma. tendentiája ugyanaz. Nőalakjai majdnem kivétel nélkül futnak meggyalázóik után. Nem rokonszenvet és szeretetet akarnak bennünk felkelteni. hanem szánalmat és sajnálkozást a nő sorsa iránt. „A szerelem a nő erénye!" — így kiált fel egyik regényében. (Indiana) de ez nem az akarat eredménye. hanem szükségszerűség, természeti törvény, a melylyel daczolni nem lehet. Ezért szerencsétlenek ők. a viszonyok és ama szükségszerűség áldozatai s ballépéseikért nem elítélni, hanem sajnálni valók. Ugyanez elveket találjuk a leghareziasabb ifjú németnél Laubenál. csakhogy kihívóan. vakmerően élükre állítva, (Az ifjú Európa 4 kötet. 1833—37.) s Sand gyöngéd női lelkét hiába keressük nála. Mennyivel durvábban és sértőbben fejezi ki Laube ugyanazt a gondolatot: „A szerelem a nők kenyértudománya és a tanulókkal szemben az az előnyük van, hogy ők azt mindig szenvedélylyel űzik. A szerelem és szerelmi vígasz a nők hivatala."

De e legénykedő Stürmereknek a német irodalomban is voltak

elődei. Különösen két nő említendő itt: *Rahel és Bettina.* Egyik sem volt írónő, mindkettőnek vannak gondolatai, tervei, elméletei, eszméi, de egyikök sem tudja azokat rendezni. Mindkettő költő neje; az akkori német társadalomban mindkettő nevezetes szerepet játszik. Rahel Goethét és Fichtét istenítette, a romantikusok barátai voltak, az ifjú németek apostolai. Bettina rajongott Goetheért, körűlrepdeste az ősz költőt, mint egy lepke. Csodálatos két nő! Rahel fenséges, mint Vesta papnője, a mint elmélkedő fejét kezére támasztja s a szent lángot őrzi; Bettina ellenben hasonlít a czimbalomverő bacchansnőhöz, ki csapongó jó kedvében ujjongva ugrál az oltár körül (Gottschall). Bettina természetimádó: a természeti vallások friss, pogányias elemeit eudaimonistikus fordulatokkal szővi át: vallásának tartalma az ember boldogsága, jóléte és istentisztelete mámoros elmerengés a természeti erők mélységeibe.

Rahel *a nő sorsával és társadalmi helyzetével* foglalkozik; ezért áll közel az ifjú németekhez. A társadalom mai alakjában nem tetszik neki. Új találmányokat" kíván „a százév szellemétől", mert a régiek már ócskák. „Van bizonynyal egy combinatió, a melyben az ember már itt e földön egészen boldog lehet."

A házassági viszonyoktól szabadabb formákat követel. „Szabadságot, szabadságot!" — kiált fel, különösen egy oly kötött állapotban, mint a házasság." „Tudatlanság, ha az emberek azt képzelik, hogy a nő szelleme máskép és más szükségletekre van alkotva, mint a férfiúé." Aztán követeli, hogy a gyermeknek csak anyja legyen, ennek nevét viselje. Igy rendezte azt be a természet. A Jézusnak csak anyja van, és minden anyát oly tiszteletben és tisztának kellene tartani, mint Máriát.

A következő korszakokban e tárgy újra és újra szőnyegre kerűl. A jelszó ki volt tűzve, de homályos fogalmak voltak vele összekapcsolva. A gondolkodó főket foglalkoztatta e problema s egymásután álltak elő az elméletek a nők társadalmi és politikai helyzetéről, neveléséről, a szabad szerelemről, a házasság jogosúltságáról, ennek egyházi és jogi alakjáról. De ez elméletek lényegesen különböznek a romantikusok melegvérű érzékiségétől. Legújabb időben pedig a nőemancipató kérdése gyakorlati fordúlatot vett. Most már nem a szív jogainak érvényesítéséről, nem a házasság eltörléséről van szó, hanem gyakorlati élet- és létkérdésekről, a nők jogáról a munkára, a nőnevelés reformjáról. Sőt Mill Stuart János választó- és szavazati jogot is követel a nők számára. A nem férjes nők száma napról-napra nő, ezzel nő a keresetképtelenség; a prostitutióra, e szégyenkeresetre a törvénykezés nem fordít kellő figyelmet.

De visszatérve tárgyunkhoz, *az érzékiség cultusa* is feltalálható az ifjú németek előtt a német irodalomban. Laube maga mondja *Emlékezéseiben* (Erinnerungen 1810—1840), hogy irodalmi kérdésekben Heinsétól kapták (Ardinghello, oder die glückseligen Inseln) az első lökést, és mi hozzá tehetjük, hogy Claurentől is. E két író nevére ma már csak az irodalomtörténész emlékszik, de akkor nagy divatban voltak. Laube tőlük kapta „Az ifjú Európa" I. részének

dúrva érzékiségét. E regény három részből áll. Az első rész a női szépség és szabad szerelem dicsőítése. Levélalakban van írva. Igen alkalmas a'ak arra, hogy a cselekvény hiányát pótolja. Egy nehány fiatal embernek szerelmi élete, világa és sorsa. Nála a női szépség tiszta élvezetét valami rosszúl rejtett vágy mindig zavarta. Látszik, hogy kihívó merészségével kora askesisét csak bosszantani akarja. Minden sorából kiolvasható a szabadság utáni vágy politikai, társadalmi és erotikus tekintetben. Ez a vágy minden hagyományt, minden régi formát szét akar törni. A regény hőse Hippolyt, egy érzéki élvezeteiben mértéktelenűl dőzsölő Don Juan, kit egyik társa Valerius „a nők elbűvölő" balsorsának nevez.

Clauren „Mimili" cz. regényének kiadója Stern Adolf magyarázni s enyhíteni akarja a vádakat, a melyekkel Claurent Hauff Vilmos ismeretes támadása óta elhalmozzák. Clauren elítélése teljesen jogos s lényegében megingathatatlan. De — szerinte — Mimili szerzőjének egyedűli hibája az, hogy kora felfogásának hódolt. Ezért korában olvassák, dícsérik, türelmetlenűl siettetik előre, de aztán nehány év múlva elítélik, megvetik és elfeledik. Könnyed elbeszélő tehetségével különbözött kortársaitól, de osztotta tetszésüket, nem tetszésüket, életnézetüket, erkölcsi lazaságukat, az anyagi jólét szeretetét. Hanyatlás és kicsinyes kényelemhajhászat korának írója ő s pedig teljes férfiúi korában, midőn az ifjúkor eszményi álmai eltűntek már, midőn mi, a mint Mephisto mondja: „was guts mit Ruhe schmausen möchten."

Az i. Németországnak még egy tagjáról kell röviden megemlékeznünk. Mundt Tódor ez, kinek nevére ma már csak az irodalomtörténész emlékszik. Egy műve maradt emlékezetben csak, *Stieglitz Saroltáról*, ez sem az ő, hanem a tárgy érdeme. Ő az, ki legnagyobb elragadtatással magasztalja *az új idők költői alakját, a prózát* s annak dicsőítésére fokos könyveket ír (Die Kunst der Prosa.) Van egy sajátságos regénye *Madonna* czímmel. (Madonna, Unterhaltungen mit einer Heiligen, 1835.) Lyra ez prózában, világot átalakítani akaró elméletek a húsnak jogaiba való visszahelyezéséről sajátságos mysticismussal egy nőnek novellaszerűen előadott sorsa körűl csoportosítva. Egy új jelszót talál ki, „a mozgást", a melybe egész szerelmes lesz. „Mozgás" az új idők jelszava, ez az, a mi másoknak a haladás, a harcz a szabadságért. Az új idők irodalma a „mozgás irodalma;" Madonna a „mozgás" könyve. E nő zsákmányúl van szánva egy gazdag roué számára, mihelyt felnő, s hogy meneküljön e kétségbeejtő helyzetből, átadja magát egy fiatal theologusnak, kit szeret, s kitől viszont szerettetik. Író e tény ártatlanságát hangsúlyozza, bár a világ elítéli is. S épen ezért lát hősnőjében világi szentet, az örök női typusát. Itt következik aztán nem új, de kissé különösen formulázott és kimondott tana: „A világot és a húst be kell ismét helyezni jogaikba, hogy a szellem ne lakjék hat lépesővel magasabban Németországon. — A szabad nő souverain; határozzon, beszéljen, mert neki szabad beszélni. „És a szabad szerelem boldogsága édes."

Ez elemekből áll az i. N. elveinek összege, régiek és újak, helyesek és túlhajtottak vegyesen. Lelkesült, merész kezdeményezés, de eredményeiben kisszerű, a kezdetnek, az ígéretnek korszaka. Hiányzott az ifjú németeknél az alapos, tudományos képzettség és aesthetikai míve tség, pedig ennek a hiányát a tehetség nem pótolja. Hiányzott a kellő tapintat és mérséklet s ez az oka annak, hogy majd semmi eredményt sem értek el. Pedig koruk sokat várt tőlük, túlbecsülte őket. Heine „Romantikus iskolá"-jában új idők apostolainak tekinti őket. Laubeban oly írót látott, „kinek társadalmi jelentőségét Németországra nézve nem lehet megmérni." Gutzkowban elismeri „a teremtő művészet és az itélő müérzék legszebb tulajdonságait." Heine érdekelt fél, ítélete nem tárgyilagos, de nem fogadható el Minckwitz János ellenszenves ítélete sem (Neuhochdeutscher Parnass.), mely szerint az i. N. fölött ítéletet mondani ma már komoly kritikusnak eszébe sem jut.

Átmeneti korszak volt ez: az emberben élt valami homályos vágy új iránt, bármi volt is az. Ez a vágy ragadott magával minden szabad szellemet, ez magyaráz meg minden ellenmondást, azt a vad, nyugtalan, szétáradó prózát, a melyben a napi kérdések és követelmények hangosan és sürgősen nyilvánultak. Ezért az a lázas sietség, az a szakadozott gondolatmenet, az a sok excentrikus elem náluk. Rahel mondá, hogy az oly igazságok, a melyek egy bizonyos kornak még nincsenek megérve, kificzamodva lépnek a világba. Egészen találóan jellemzi Gottschall ezt az egész mozgalmat ennek egyik prófétája gondolatával, midőn azt mondja, hogy: az i. N. oly eszméket hírdetett, a melyek még nem tudtak helyet találni a világban s ezért könyökükkel törtek maguknak útat. Az új, a modern az ifjú németek anyagi elve s ennek megnyilatkozási alakja az igazság paradox és kificzamodott alakjában.

Gál Kelemen.

Tanárbeiktatáson mondott bezáró beszéd.

Tisztelt Tanár Urak! Ime elhangzottak önök beköszöntő és székfoglaló remek beszédeik, melyek után czélszerünek tartom, hogy az általok tanított és tanítandó tárgyak fontosságát nehány szóval kiemeljem.

1. Én a classicus irodalmat erődhöz hasonlítom, melyre az ifjuság szellemképzése támaszkodik, az ifjuság szellemképzésén pedig a jövő alapul. A classicus írók alapos tanulmányozása, kivált a zsenge kor fejlődő szakában, oly hatalmas eszközt nyujt, hogy azt semmi más tárgy nem pótolhatja; de természetesen egészen bele kell illeszkednünk, egészen belé kell merülnünk, hogy annak szellemét elővarázsolhassuk.

Tagadhatatlan, hogy a class. irodalom az ifjuság fogékony keblébe ültetve egyik nemzedéktől a másiknak örökség gyanánt áthagyományoztatván, sikeres hatását az emberi sziv nemesítésére el nem téveszthette. Hiszen e nélkül nem alapíthatta volna meg Kopernik a napnak jelenlegi rendszerét, nem tehette volna világhirü fölfedezéseit Galilei, nem vethette volna meg a természettannak alapját örök időkre Newton.

A classicus tanulmányok emelték Schillert és Göthét, a német irodalom e két bajnokát minden nép és kor leghíresebb költői közé. Ennek nyomai félreismerhetlenek nehány hírneves hazai írónknak, mint Berzsenyi, Csokonai, Kis János és Kölcsey költeményeiben.

Az ó-világ classicusainak szorgalmas olvasása felébresztvén különféle nemzeteknél a szép iránti ízlést, megkezdhették anyanyelvök legtökéletesebb alakú minták után való idomítását, művelését s lassanként a classicus nyelvészet varázskebeléből új tudomány, a nyelvek tudománya keletkezett.

A classicus irodalom ismerete hazaszeretetre is gerjeszt; ugyanis a Curiusok, Camillusok, Fabiusok, Gracchusok, Papyriusok, Scipiók és többek a tiszta honszeretetnek és egyéb erényeknek dicső példái ama valódi honfiúságra lelkesítenek, mely tettekben nyilvánúl és ha kell, semmi áldozattól sem irtózik. Ime, ilyet tanul az ifjú az ókori irodalomból.

2. A *földrajz* különféle ismereteket egyesít. A földrajz magába foglalja a történelmet, a mennyiségtant s a természettudományokat, szóval az egész külvilágot: Ulyssessé teszi a tanulót hazája elhagyása nélkül, ki beútazza a földet, sok népet, országot, szokást és erkölcsöket tanul ismerni, úgy hogy ránézve a földrajz egy gyönyörü

festmény, melyből bölcseséget, emberséget és vallást meríthet. Vajjon a történelem, a természetrajz, a biblia ha földrajz nélkül taníttatnék, nem hagyná-e homályban a tanulót? Ha hasznossági szempontból tekintjük a földrajzot, nem látjuk-e, hogy az a kereskedelem, ipar és földművelés terén minden embernek jó és hasznos, bizonyos élet- és hivatásviszonyok közt pedig szükséges is?

3. Mi emberek valamennyien számtalan kötelékkel vagyunk a természethez kötve, benne élünk, mozgunk, s pillanatra sem szabadulhatunk tőle, s épp ezért mindnyájunk figyelmét megérdemli. Nagy befolyása van a természet ismertetésének az érzékekre, értelem- és kedélyre, szellem- és szívképzésre, szépészeti és vallásos érzelemre. Hiszen a világ legnagyobb költői csak a természet szárnyain emelkedhettek oly magasra. Természettudományi ismeretek nélkül talán még most is a babonaság sötét éjében tévelyegnénk. A természet ama nagy könyv, mely Isten jóságára és bölcseségére tanít. Mily tökéletlen az emberi művészet a természetéhez hasonlítva! Ha vizsgálunk egy szobrot, melyet az emberi művészet legszebb remekének tartunk, mily gépies az; ellenben ha górcsövön át belépillantunk a legparányibb életvilágba, mily csudálatosnak, fönségesnek és művészinek fogjuk azt látni! Minden emberi mű csak utánzata a természetnek, mely csupa szépség. A természetben szeretet uralkodik, s az embert is arra ösztönzi, hogy magát a szeretetnek adja át. A ki barátja a természetnek, abban nincs helye a közönségesnek, a nemtelennek. A természet végezetül Istenhez vezet. Mindenütt az Isten mindenhatóságát látjuk, bármerre fordulunk. Bár néma lelkek országa, mégis ő a legelevenebb nyelv. A föld belső okírattárában régibb történetet találunk, mint Palmyráé és Thebáé.

4. Édes anyanyelvünk fontosságának feltüntetését mellőzöm, hiszen mindnyájan magyarok vagyunk, mindnyájan tudjuk, hogy: nyelvében él, nyelvével hal a nemzet. A nemzeti nyelv a nemzeti genius; utolsó nemzedéke a geniusnak a nyelv és utolsó fegyvere; mikor ez kihull kezéből, akkor vége van. Addig vagyunk magyarok, míg magyarul érezünk és gondolkozunk.

5. De nekünk magyaroknak nemcsak rendkivüli viszonyainknál fogva, de tudományosság szempontjából is nagy szükségünk van a német nyelv tudására is. Vannak, kik azt hiszik, hogy a német nyelv tanulása és tudása más gondolkozást, más természetet szül a tanuló ifjuságban. Én ettől a szerencsétlenségtől nem féltem a magyarajku tanuló ifjuságot, mert magyarsága sokkal erősebb, semhogy amazt le ne küzdhetné és magyar tanároktól hazafias szellemben taníttatik a német nyelvre is. És most, midőn szivem legforróbb hevével üdvözlöm önöket, kijelentem, hogy tudományos képzettségöket és tanári jeles tulajdonságaikat ismerve, örömmel és szeretettel fogadjuk önöket társaságunkba, hogy önök ifjui erejével gyarapodva, ifjuságunk tudományos kiképeztetését egyesült munkássággal eszközölhessük. Adjon Isten önöknek erőt, kitartást a valóban nagy munkára; adjon béketürést nagy feladatuk komoly betöltésére. Adja Isten, hogy

ha majd annyi évet töltöttek el e pályán, mint a mennyit én már megfutottam, miként én most, úgy önök is egykor örömmel gondolhassanak vissza a lefolyt évekre. Végül, midőn tanárkarunk részére önök barátságát kikérem, gyengéd, leereszkedő, atyai jó indulatukba és bánásmódjukba ajánlom a tanuló ifjuságot.

Isten éltesse önöket!

Ulár Pál.

Esti ima.

Az est leszállt, az éj közelg,
Pihenni int a nyugalom;
Míg ajkam imát nem rebeg:
Nem alhatom, nem nyughatom.
Imával kezdtem reggelem,
Napom imával végezem.

Oh érezem, oh jól tudom,
Hogy gyarló, erőtlen vagyok
S ha te nem óvsz meg Istenem —
Magamra nem vigyázhatok.
Te szenteled meg nappalom:
Te légy velem, míg nyugoszom.

Kegyelmed szárnya, hogyha fed:
Veszély nem érhet, elkerül,
S szememre csöndes pihenés
Erőt adó nyúgalma ül.
Ne nézzed bűnös voltomat,
Boritsd reám jóvoltodat.

Őrködj felettem, óh ne hagyj,
Hitem, bizalmam, mindenem!...
Rajtad kivűl nincs senki más,
Kiben remélnék, Istenem!....
Csak te lehetsz védpaizsom,
Míg öntudatlan aluszom.

S ha újra ébred a világ,
Ébreszd fel alvó gyermeked,
Kit az éjnek veszélyitől
Megóv bizonynyal szent kegyed.
Hogy újra kezdjem dolgomat,
Betöltvén szent parancsodat.

Rédiger Géza.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

II. Fejezet.

(Folytatás.)

„Nem akarnám — így fejezi be Szilágyi Ferencz Servetnek teljesen igazságot szolgáltató és nemes gondolkozásról tanuskodó. szépen írt apologiáját — nem akarnám. hogy midőn ezeket keblem el nem fojtható érzelmeinek súlya alatt mint a *történelem adatát* tán kissé élénkebben előadtam, a t. olvasó azt higyje. mintha én Kálvin eléggé ismert s tőlem is e lap hasábjain ismételve méltatott érdemeit félreismerném. avagy őtet becsmérelni szándékoznám; de a *történelmi igazságot* senkiért és semmi áron megtagadni. a történelem első törvényét áthágni — nem szabad!“

Nem mondhatni, hogy Révészt valami kellemesen lepte volna meg Szilágyi nyilt föllépése, ki ellene irányzott adatait. mint maga megjegyzi. „Kálvin városában s épen a tőle alapitott városi könyvtárban“ szerezte. Sokkal nagyobb veszélyben forgott a Révész könyvében megnyilatkozott középkori orthodoxia e bátor és nemes hangu támadásra, mintsem a békitő utóhang mellett is a lesujtó vádakat hallgatással mellőzni lehetett volna. Révész beváltotta tehát már előbb oly elszántan hangoztatott fenyegetését; csakhogy ama „bizonyos tábor“ helyett most az egy szálból álló Szilágyi F. ellen fordult. Összeszedte roppant eruditiója összes kifejthető erejét és „sikra szállt, hogy a mint Isten tudnia adta, erős harczot vívjon szent kötelessége szerint.“

Három hétre Szilágyi támadása után jelent meg a nagy port felverő felelet első czikke, a mi bizonyítja mind azt, hogy Révész saját nyilatkozata szerint is a polemiára jó előre felkészült s mind azt, hogy a pesti modern theologusok ellen beszerzett adatok Szilágyi ellen fordítása és rendezése nem csekély gondba és fáradtságba került. A Prot. Egyh. és Isk. Lap 29. számában jött az első czikk „Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében“ czímmel és folyt szakadatlanul hétről-hétre julius közepétől sept. közepéig. Mint a legutolsó közlemény aláirása bizonyítja, az egész mű készen állt már julius havában, csupán a lap nem győzte nyomtatni. A kilenczközlésből hat Servettel, tehát magával a fő kérdéssel foglalkozik.

Rövid visszapillantással a vita eddigi folyamára, a tudomány és történeti igazság érdekében sajnálatát fejezi ki Révész a felett, hogy vádjainak bebizonyitásához Szilágyi *épen nem kellő készültséggel fogott.* Előbbi rövid figyelmeztetése után, a helyett, hogy gondolkozóba esett volna, vagy elösmerje tévedését, minden legkisebb újabb érv felhozása nélkül tört. adat elhallgatásának s a hist. kritika törvényei elleni vétségnek vádját emeli újabban is ő ellene. Következőkép felel meg a Szilágyitól ellenébe vetett vádakra:

— Kálvin életére s a Servet-ügyre vonatkozó irodalom mezején narus inventorként nem egyhamar léphet fel most bárki is s nem egykönnyen nőhet feltétlen irói tekintélylyé. Barnin kivül Mosheim, Allwoerden, Trechsel, Stähelin stb. mind az eredeti forrásokból meritettek. Kálvin jellemére nézve mégis különböző eredményre jutottak, mert egyik orthodox, másik liberal szempontból tárgyalja; egyik a XVI. sz., másik a jelenkor mérlegén mérlegeli őt. Ha történelmi vitatkozásoknál mindezeket figyelembe nem vesszük, akkor elcsatázhatunk igenis a végtelenig; de valódi eredményre, a biztos tört. igazságra eljutni nem fogunk soha. Erre csak a források teljességének szigorú és elfogulatlan figyelembevétele s a valódi helyes szempont eltalálása és következetes megtartása vezethet.

— Kálvinról irott művemben magam részéről mind az eretnekek bűntetését, mind különösen Servet kivégeztetését határozottan és egyenesen kárhoztattam. Lehetetlennek mondám, hogy bárki is kárhoztató itéletet ne mondana azok felett, kik amaz iszonyú ténynek szerzői voltak. Kimondtam, hogy S. kivégeztetését igazolni nem lehet. Kálvin mikor az eretnekek halállal bűntetését javallja, az ó-szövetség szűk és sötét látkörében mozog. *Mindezek által világosan kimondtam saját itéletemet* a XVI. sz.-i fogalmak, positiv törvények és gyakorlat felett is, melyekre támaszkodtak a genfiek és a melyeket kell voltaképen felelősökké tenni Servet kivégeztetéseért.

— Ezek után a művemre fogott „középkori szellemet“ elégnek tartom csendes mosolylyal visszaútasitani.

— Köztem és Barni úr közt tehát nem az az ellentét, vajjon helyeslenünk kell S. kivégzését; hanem az: mennyire lehet Kálvint ezért felelőssé tenni. Én Kálvint a S. iszonyú *végsorsára* nézve egészen ártatlannak tartom; ellenfeleim pedig S. feladójának, birájának, sőt egyenesen hóhérjának nevezik.

— Igen érdekes és jellemző, hogy Sz. F. először is az én középkori szellemü munkámból veszi érveit Kálvin bünös voltának kimutatására. Ugy véli tehát, hogy *én oly együgyü és következetlen voltam, miszerint munkámból nem azt, a mit én akartam, hanem épen az azzal ellenkezőt lehet megbizonyitni.* Valóban érdekes curiosum s radikal módja a tört. igazság kideritésének! Mit gondol Sz. F. úr, vajjon ha munkámban oly óriási következetlenségeket fedezne is fel, melyek az én történetírói hitelemet s müvemet mindenestől semmivé tennék: be lenne-e ezáltal bizonyitva Kálvin bünös volta? Ez épen olyan, *mintha Krisztus nem lenne igaz Messiás,* mert Péter megtagadta őt, noha vallást tett felőle és így következetlenségbe esett.

Lássuk tehát pontonként az ellenem, illetőleg Kálvin ellen emelt vádakat.

1. Nem áll az, hogy K. Servetnek feladója, vádlója s egyszersmind birája is volt. Az igaz, hogy a kihallgatásokon részt vett, azokról jegyzeteket irt, sőt Servet mentségeit czáfolgatta; de mindezt a tanács felhivására cselekedte. Maga K. bevallja, hogy az ő eszközlése és tanácsa folytán záratott el S. Elismeri, hogy az ügyet *ezen pontig* ő vitte: de határozottan nyilvánitja azt is, hogy miután S. eretnekségei bebizonyosodtak, ő a büntetésről egy szót se szólt. Servet halálitéleténél csak a bünügyi birák voltak jelen. Csakis annyi az igaz, hogy K. „a halálos büntetést nem eszközlötte ugyan, de mégis elnézte és *nyilván* helyeslette." (V. ö. *Kálvin élete:* 201.)

2. Sz. F. úr azt mondja, hogy midőn Kálvin Servet letartóztatását kivánta, ezáltal „a keresztyénség, sőt az emberiség felsőbb törvényét megsértette, a vendégszeretetet lábbal tapodta; az idegent elárulta s azt tette, mintha ma valaki a nála oltalmat kereső politikai menekültet a haditörvényszék kezébe adná."

— Servet nem volt Kálvinnak vendége. Én arról meg vagyok győződve, hogy ha bármely hű honpolgár lelkében *meg van győződve* azon alaptörvényeknek helyes és igaz voltáról, a melyeken a haza boldogsága, szabadsága és békessége nyugszik s ha ismer egy olyan embert, a ki ezen alaptörvényeket gyökerestől feldúlni akarja s e czélból izgatott mind másutt, mind épen az ő hazájában: úgy vélem, hogy ennek letartóztatását és számadásra vonását kivánni fogná. Ilyen volt a Kálvin helyzete.

— Másik szempont, a melyből Kálvin Servet elleni fellépésének értékét meg lehet itélni, annak figyelembe vétele, vajjon *micsoda czélt akart K. ezen fellépéssel elérni.* [1] Ha bebizonyitható volna, hogy mindjárt kezdetben(!) S. halálára nézett s titokban vagy nyilván e czélra müködött: akkor valóban ő is felelős fogna lenni az iszonyu tényért. Ámde a dolog egészen másképen áll. A Kálvin irnokától benyujtott első kérelemlevél 38 pontjában szó sincs a halálról, csupán annyi van, hogy Servetet az államügyész fogja vád alá. Maga Kálvin elösmeri, hogy S. csekély büntetéssel megszabadult volna, *ha hajt az ő tanitására és megtér.* (!) Nem is viseltetett Servet iránt épen oly halálos gyűlölséggel, sőt az egész pör folyamán szüntelen az ő jobb útra téritésén fáradozott. Servet ellenben szept. 22-én, hihetőleg a libertinekben bízva, azt kivánta, hogy ne az államügyész, hanem maga Kálvin legyen az ő vádlója. Mint vádló, genfi szokás szerint, vettessék ő is fogságra, a mig az ügy valamelyikök halálával eldől. Révész, állitása szerint, erre czélozva jegyezte volt meg müve 186. lapján: „A per egész folyamán *mindezideig* egyetlen adat sincs, mely azt mutatná, hogy Kálvin Servet halálát kivánta: vannak ellenben számos bizonyságok, melyek azt mutatják, hogy a per *eddigi (így!) egész folyamán* halálos büntetésre nem is gondolt." Mennyire csudálnom és sajnálnom kell azonban, ily pa-

[1]) A jezsuita moralban is egyik főszempont a hasznosság elve. Finis sanctificat media!

naszr afakad Révész, hogy Sz. F. ur. egészen mellőzve azt. a mire én fősulyt helyeztem: „*mindezideig*", „*eddigi egész folyam*" stb. ezt adja számba: „Kálvin a *per folyamán* halálos büntetésre nem is gondolt." (Már most az egészből az következik, hogy Kálvin, ha a per eddigi folyamán nem is, a hátralevő részén mégis csak dolgozott Servet végvesztén?... Korántsem! Kálvin életirója orthodox ügyességgel ugrik félre a sülyesztőről kevésbbé veszélyes területre. a következő okoskodással: Ily eljárás *az is*, midőn aztán Sz. F. ur nagy önelégültséggel (?) felkiált: „Ime Révész ur *maga irja*, hogy Kálvin Servetet, a menekültet, a büntető törvény kezébe adta!" Én ezt nem irtam soha, hanem irtam ezt: „midőn Kálvin s illetőleg az *egész konsistorium* (?) a dologról, t. i. Servet Genfben létéről *hivatalosan* (?) értesült, nem késett a syndikusok egyikénél bejelenteni Servetet s kivánni annak letartóztatását:" és azután idéztem Kálvinnak e pontra vonatkozó saját szavait. Vesd össze ez újabb ferditést Kálvin határozott vallomásával: „A syndikusok egyike az *én inditásomra* fogságra vetette." „*Én munkám és tanácsom folytán* vettetett jogosan fogságra." *Kálvin élete*: 180.) Hogy lehetett aztán ezen szavakból — panaszkodik ujolag Révész — ama tételt s a mellett még eféle beszédeket is kivonni: „Kálvin Servetet felfedezte. elárulta. a vendégszeretetet lábbal tapodta" stb., — **azt csak a Sz. F. ur jó lelke tudja!....**

3. Szilágyi ur az én müvemből azt is formulázza, hogy Kálvin Servet ellen mint vádló lépett föl Kihagyja azonban e pontnál azt, hogy erre a tanács *is* felszólitotta. Azt *sem igen* veszi figyelembe, a mit én szinte világosan kifejeztem. hogy t. i. Kálvin „*a tudománybeli derék*" — azaz: „*főtő vádolást*" vette át S. ellenében. (V. ö. ezt is Kálvin félremagyarázhatatlan nyilatkozatával: „*Én nyiltan megvallom, hogy vádlóul én léptem fel.*" Kálvin saját szavai. Lásd *Révész*: Kálvin élete. 181.) De la Fontaine (K. irnoka) stb. volt a törvényszéki vádló, — állitja tovább Révész. *Azt is bátran állitom*, hogy Kálvintól és tiszttársaitól a legnyomorultabb gyávaság és a vallás iránti hütlenség lett volna, ha a tanács felszólitására. mint vitázó felek, S. ellen bátran fel nem léptek volna. (Tehát még *erény* volt tőlük! Lásd különben az esemény eredeti előadását: „Kálvin indittatva. sőt kényszerittetve érzette magát arra, a mire *különben* a tanács *tagjai* által *is* felszólittatott" stb. *Kálvin élete*: 183. l.)

4. Az túl van minden kétségen. hogy Kálvin a S. kivégeztetését, *annak megtörténte után*, 1554-ben, nyilván helyeslette s azt igazolni törekedett. *Hiba* csak (!) az. hogy Sz. F. ur ezen *későbbi irodalmi tényt*, a mely különben nemcsak Kálviné, hanem tiszttársaié is, a per folyamába csavarja s azt akarja belőle kiokoskodni, hogy K. tehát részes, tényező volt ezáltal a S kivégeztetésében. Miként lehetett már egy 1554-ben létrejött irodalmi tény tényezője, oka egy 1553-ban, tehát *előbb* teljesen végrehajtott törvényszéki ténynek: én meg nem foghatom. (A debreczeni dialektikus itt elfelejti, hogy előbb meg azt *nem foghatta meg*, mint lehet K. 1546-beli fenyegetése „tényezője, oka" S. 1553-ban, tehát hét évvel *később* történt halálának.) De már *ha épen úgy tetszik*, hát miért nem tesszük felelőssé Kálvinnal együtt az ő tiszttársait:

továbbá Melanchtont, Farellt, Bullingert, Péter Martyrt és több reformátorokat, kik a S. kivégeztetését, a S személye és tanai iránti legnagyobb utálat kifejezése mellett, mindnyájan helyeslették. Sőt miért nem tesszük felelőssé *épen magát Servetet is, a ki irodalmi művében nyilván hirdette, hogy az eretnekeket halállal kell büntetni*; nemcsak, hanem a mint láttuk, ő volt az, a ki a per folyamán határozottan kijelentette, hogy vagy neki vagy Kálvinnak meg kell halnia. — Servet maga mondja, hogy a javithatlan és gonoszságban megátalkodott eretnekeket — „incorrigibiles, in malitia obstinatos". halállal kell büntetni. „*Hoc crimen est morte simpliciter dignum, et apud Deum, et apud homines.*" *Christianismi Restitutio*. pag. 656. Epist. 28. E tekintetben Servet sem oly igen előzte meg tehát korát! (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 917—918. 948. 986 -991. 1012—1015. 1049—1051. l.)

E mesteri idézettel tette föl Révész Imre Kálvin apologiájának főfő bunkóját, mely ellenállhatatlan erővel vert le minden ellene irányzott támadást. Hátha még azt is kinyilatkoztatta volna. hogy épen magához Kálvinhoz intézte Servet azt az eretnekégető 28., vagyis helyesebben 27-ik Epistolát. — A debreczeni történetiskola e fényes huszárvágása után fölöslegesnek tartjuk olvasóinkat az orthodox dialektika bukdácsoló útvesztőin tovább is vezetgetni. Elégnek tartjuk, ha az eddigi izelítő után csak velejét mutatjuk be Révész igazságkergető okoskodásának.

Igy folytatja tovább R. Kálvin-apologiáját:

Kálvin maga kérdés alatti müvében (hogy t. i. az eretnekek halállal büntetendők) nyilván hirdeti, hogy a hatalomnak nem minden eretnekség ellen kell fegyverhez nyulni, csak midőn a vallás alapostól fölforgattatik, akkor kell ama végső eszközhöz nyulni. „Servet — K. szerint — nem mint valami szakadár (értsd: eretnek) büntettetett meg, hanem mint egy csupa istentelenségből s rettenetes káromkodásokból alakult szörnyeteg." (V. ö. a fennebbi nyilatkozatokkal.) Szabad legyen itt egyszerüen kérdezni, hogy van-e tehát helye azon sajátságos ingerkedésnek, hogy Kálvin szerint, vagy tán én szerintem is, az unitáriusokat, mint megátalkodott eretnekeket, halállal kell büntetni. Sz. F. ur valóban igen sokszor kedélyesen tréfálni látszik, a helyett, hogy *komolyan venné a dolgot s őszintén keresné az igazságot.*

S megfeledkezvén arról Révész, hogy nemcsak „*K. életé*"-ben, hanem imént is, mint szörnyeteg gonosztevőt itéltette halálra Servetet, értekezni kezd most arról, hogy S. elvesztét tulajdonkép „a régi római szent birodalmi (így!) törvények" okozták, melyeket Genf is államtörvényeinek tekintett s melyek megégetést rendelnek az eretnekségre. Itt ismét elfelejtkezik az orthodoxia ügyvéde arról, hogy Genf államtörvényeit előbbi beösmerése szerint 1541. óta maga Kálvin alkotta meg s hogy Genf polgári és egyházi törvényei „talán még nagyobb dicsőségére válnak, mint theologiai művei." (*Kálvin élete*. 103. — V. ö. 101—102. 50—51. 92 és 106. l.) Bár nem lesz kedvére orthodoxainknak, ki kell jelentenünk, hogy szó sincs Servet halálitéletében azokról a „szent birodalmi törvényekről." (V. ö. *Kálvin élete*. 189—192.)

Ezek után egy futó visszapillantással Révész „az eddigi fejtegetések tartalmának velejét" hat kérdésbe foglalja össze.

I-ső ez: Servetet felismeri Genfben nem Kálvin, hanem felismeri több genfi polgár s ezek hirt adnak Kálvinnak s a consistoriumnak. Kálvin a syndikusok egyikétől kivánja S. letartóztatását és feleletre vonatását. *Vajjon a syndikus nem mondhatta volna: Uram, ezt nem tehetem; ez ellenkezik a keresztyénség s hazánk törvényeivel?* (A kérdést felelet nélkül közli Révész. Ellenébe vethetnők: Azt kivánná R. ur, hogy az egyszerü syndikus, kinek kötelessége az engedelmesség, tanitsa a keresztyénség és az állam törvényeire azt a Kálvint, ki Genfnek mind egyházi, mind világi törvényeit alkotta? V. ö. *Kálvin élete.* 101—103 és 92—101. l. Hisz épen a R. ur orthodox okoskodásai szerint a syndikustól itt csak *erény* lehetett a kész engedelmesség a fölebbvaló tekintély parancsoló unszolására.)

II. De la Fontain fellép, foglyul adja magát, pontokat nyujt be a tanácshoz, kérvén, hogy S. ezek felett hallgattassék ki. *Vajjon a törvényszék nem mondhatta volna: a benyujtott pontok alaptalanok, a keresetnek semmi helye nincs. Servet bocsáttassék szabadon; bünhödjék De la Fontain?* (Ellenébe vethetnők Révész müve alapján is: De la Fontaine „Kálvin szolgája és irnoka" volt. A vádpontokat is „maga Kálvin tette föl." S mikor irnokát a tudósabb Servet legyőzte, szabadon bocsátás helyett maga a hatalmas K. lépett fel „fővádlóként," hogy a tőrbe esett idegent e vakmerő támadással végleg megsemmitse. A hasztalan vádaskodó De la Fontaine épen e nyilt fellépés folytán menekült a hamis vádlóra szabott rendes büntetéstől. Lásd *Kálvin élete:* 181—183. — *Bpesti Szemle.* XVII. kt. 238. — *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1083—1084.)

III. A tanács felszólitására megjelenik K. tiszttársaival együtt s a tudományos kérdések felett keményen vitázik S. ellenében. *Vajjon megfosztatott-e a törvényszék a maga birói jogától, hogy ne mondhassa ezt: Kálvin vitázott. Az igazság S. mellett áll.* (Ellenébe vethetnők: A törvényszék nem állt szakértő tudósokból. Servet egyedül állt, Kálvint paptársai segitették. Servet idegen volt Genfben, Kálvin hatalmas pártra támaszkodott. A külvilágtól elzárt foglyot ellenfelei szabadon rágalmazhatták, Kálvin pedig saját tekintélyét a szerencsétlennel szemben barátai segélyével napról-napra mesterségesen is növelhette.)

IV. Több helvét lelkészi testület s hatóság megkérdeztetik: *Vajjon nem állott-e teljes szabadságukban (!) ezt mondani: S. nem bünös, bocsássátok őt szabadon?* (Nem állott, mert a hatalmas Kálvin nemcsak hogy haragját fejezte ki e megkérdezésért, hanem a tudakolt lelkészekhez előre írt is, csakhogy kedve szerinti feleleteket kaphasson.)

V. A vélemények mepérkeznek s egyhangulag kimondják S. *bünös* voltát. *De bármit mondtak is ezek* — jegyzi meg R., ki észrevette, hogy itt szófacsaráson foghatják [1]) — *vajjon feltétlen parancsok valának-e a genfi szabad köztársaság törvényszékére nézve; avagy nem állott-e*

---

[1]) V. ö. előbbi nyilatkozatával: „Mind a nyolcz vélemény rettenetes egyhangusággal *S. végreszedelmét* kivánta." *Kálvin élete*: 187.

hatalmában egyszerüen félretenni azokat? (Félre is tette azokat s épen ezért keresztyén tisztviselőhöz nem illő kegyetlenséggel máglyára itélték Servetet. Tudvalevőleg csak az egy Basel nyilatkozott a halálos itélet mellett. *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1863. 73. 74.)

VI. A genfi törvényszék végtárgyalásra, itéletmondásra összeűl. Meghivatnak s megjelennek még a hatvan tagból álló külön tanácsnak tagjai is. A többség kimondja a legiszonyúbb büntetést. *Kálvin s a lelkészek ez ellen folyamodnak.* Sikertelenül.

Révész ez utolsó pontnál az eddigieket megkoronázó sophismával veti „a hatvan tagból álló tanács tagjaira" S. halálának felelősségét. „*Mi kényszerítette* — kérdi orthodox igazságszeretettel — *a törvényszéket arra, hogy ezt ne mondja: elég büntetés lesz itt a számkivetés?*" [1]) Az kényszeritette, felelhetnők a debreczeni dialektikusnak, hogy a kegyes Kálvin a legiszonyúbb büntetés ellen tiszttársaival együtt benyujtott kérelmében: „elevenen való megégetés helyett, *pallos általi kivégeztetést javallt.*" (*Kálvin élete.* 193. l.) Azt hiszi már most az orthodox történetiró, hogy ha a genfi tanács Kálvin kivánsága szerint lefejezteti Servetet, nem lett volna bűnös Kálvin a Servet kivégeztetésében? Bizonyára csak épen úgy nem lett volna bűnös, mint a hogy nem az Révész ur sophismái szerint S. máglyára juttatásában.

Csaknem mulatságos ezek után a megdönthetetlen dialektikus önérzetes felszólalása: „Szabad legyen ezen tényeket s illetőleg kérdéseket az igazság minden elfogulatlan barátjának elfogulatlan figyelmébe ajánlani." (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1083.)

Most máráttér Révész Szilágyi F.-nek „azon ellenezéseire," melyeket nem az ő munkájából vett Servet ügyére nézve.

Megtudjuk itt azt, hogy a Kálvin-ünnepet megelőző estén Barni urék szolgái is kiragaszthatták Genf utczáin S. halálitéletét. Ez tehát nem lehet Nemezis, sem büntető közvélemény.

Megtudjuk, hogy Kálvin testvére, Antal, egyetlenegy óráig sem volt S. vádlója. Csupán csak kezesül állott elé a vádló De la Fontaineért. E kezességet is csupán csak egy napig kellett vinnie.

Megtudjuk, hogy S. bűnös, a miért elszökött a viennei inquisitio börtönéből. Várnia kellett volna e szökéssel, a míg legalább is itéletet nem mondanak reá, mert nem tudhatta: hátha fölmentik őt a kegyes inquisitor atyák, a kit K. mint szörnyeteget elitélhetett.

Megtudjuk, hogy a Kálvin által összeirt vádpontokban nem fordulnak elő személyes sérelmek, mert csupán csak a 37-ik p. olyan.

Megtudjuk, hogy a bibliaihletés tana volt vakmerőn megtámadva, midőn Servet Mózes ellenében a szentföld kopár voltát föl meri emliteni.

Megtudjuk, hogy a helvét egyházak megkérdezését, a genfi tanács emberi lépését, Kálvin csak eleinte ellenezte. Ellenezte, mint udvariatlan alkalmatlanságot, mit a genfiek az ügy oda terjesztése által felebarátaiknak okoztak. „Ellenezte, mint látszik annyiban is,

[1]) V. ö. Servet csak átutazó és nem Genf polgára.

mert úgy gondolta, hogy ez a gentieknek ő iránta s a többi lelkészek iránti bizalmatlanságát mutatja." Igy ir Kálvin sept 7-én Bullingerhez Zürichbe. De „két hét alatt minden ellenzéssel felhagyott s Servet és a gentiek szándékába örömmel beleegyezett." (Mert nem tudta — tehetjük hozzá — e szándék végrehajtását megakadályozni s mert e két hét alatt befolyásos barátjait a különböző helvét városokban a Servet-ügy felől tetszése szerint informálta.) Hogy Kálvin a megkérdezett helvét városokra erkölcsi nyomást is gyakorolt, az Révész előtt igazolva nincsen. Ő, a maga részéről, Bullingerre és Sulzerre nézve sem talál ama levelekben legkisebb erkölcsi nyomást sem.

A maga részéről Servetet sem tartja Révész halálra érdemesnek, csak pl. számkivetésre (!) lett volna méltó.

A praedestinatio felett vitázni nem akar Nem dicsőitette ő e tant. Sőt kimondotta, hogy az „*Kálvin által felfogott és megállapitott mivoltában túlzás és a lelkek megnyugtatására nem szükséges.*" [1]) Azt azonban most is állitni meri, hogy ezen tant csupán csak a dialektika fegyvereivel *aligha* képes lenne valaki megdönteni. (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1080—1085. 1117—1120.)

A praedestinatio s igy a valódi kálvinizmus elvetése után [2]) Révész Imre még e sokat mondó kijelentést teszi:

— Végül megjegyzem, szándékosan tettem azt, hogy a Servet ügyének tárgyalásánál *minden ponton magukra a közvetlen forrásokra*

---

[1]) V. ö. a praedestinatióról a I. fejezetben felhozottakkal.

[2]) V. ö. Ez amaz *elhirhedt* elővégzeti, praedestinatiói tan, *mely Kálvin munkáinak megkülönböztető ismervét képezi."* *Prot. E. és Isk. Lap.* 1864. 643 – 644. Megerősiti felfogásunkat maga Révész Imrének fia is, ki az orthodox kálvinizmust megtagadó atyjáról a *Dunántuli Prot. Lap* 1890. 194. lapján a fennebbiekkel megegyezően nyilatkozik. Lásd szavait röviden az I. fejezet 10. és 11-ik idézetében V. ö. Révész Imre további érdekes nyilatkozatával. *Figyelmező* 1872 179. „Esküformákban már t. i lelkészi és tanári, a melyeket saját egyéni felfogásom és *meggyőződésem szerént* fogalmaztam, *a helvéthitvalláshoz való korábbi erős leköttetést mindenütt elhagytam.*"

Maga Kálvin a leghatározottabban kárhoztatja és elitéli a Révész-féle vélekedést. (*Institutio* III. kv. 21. r. 4.), mely szerinte istentelen istenkáromlás s nem egyéb, mint az *igaz tudománynak gyalázatos rágalmazása és szidalmazása.* A mi mindenek fölött érdekes, Kálvin habozás nélkül egybeköti a praedestinatio megtagadását a Révész uréktól számkivetésre itélt Servet-féle eretnekséggel (L. u. o.) „Ez öröktől fogva való eleve meglátást, a mely által az Isten némelyeket az életnek reménységére veszen fel, némelyeket pedig az örök halálnak juttat, *egyátaljában csak egy hiv keresztyén sem tagadhatja."* (*Instit.* III kv. 21. r. 5. Szenczi forditása.)

Az *Institutio* III. könyve 21-ik részének végén azt állitja még, hogy „sok gazságokat költöttek a bolond emberek az örök elválasztásnak felforgatására." A 22-ik részben pedig *semmikép' el nem szenvedhetőnek* jelenti ki, hogy a tudatlanok és *hazugok* oly értetlenül mardossák ez üdvösséges tudományt. „Arra feleljenek meg énnekem — fordul ezekhez a hamis apostolokhoz az ő „magasztos, dicső" — Krisztusi szelidségével — arra feleljenek, hogy miért lettek ők emberré és nem lettek ökörré avagy szamárrá. (Cur homines sint magis quam boves aut asini, quum in manu Dei esset canes ipsos fingere.) Mert az Isten szabad volt velök: akár ebekké is teremthette volna őket!" . . .

hivatkoztam. Igy itélheti meg az olvasó, hogy nem alap nélküli, a miket állitottam s hogy nem *ad terrorem populi* emlitettem az előszóban, hogy Kálvin müveit és levelezését is használtam s végre, hogy mily méltatlanok és alapnélküliek azon vádak, melyeket Barni és Szilágyi urak *Kálvin dicső, magasztos jelleme ellen emeltek.*

— Igenis, én dicső, magasztos jellemnek tartom Kálvint, a nélkül, hogy szentnek s korának gyarlóságaitól minden tekintetben megszabadultnak tartanám. De azt is jól tudom, hogy épen az oly kemény, bátor és határozott jellemek, mint Kálvin is, soha sem lesznek szenvedélyes gyülölők és rágalmazók nélkül. És ezen gyülöltetés és rágalmaztatás sokkal inkább dicsősége, mint gyalázatja Kálvinnak. Jaj volna neki is, *ha minden ember jót mondana ő felőle.* (U. o. 1184—1185. lap.)

(Ötödik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Egy volt jesuita a jesuita rendről.

„On n' est jamais trahi que par les siens," mondja a franczia. Más szavakkal, magyarán mondva ez annyit tesz, mint: Isten óvjon tulajdon barátaimtól! Igy kiálthat föl most a jesuita rend és vele együtt az egész ultramontán katholicizmus. A jesuita rend ugyanis még nem nagyon régen látszólag egy oly halálig hű és nagy befolyású barátot birt, kire méltán büszke lehetett. Neve: *gróf Hoensbroech Pál.* Ez a gróf nagytekintélyü kath. családnak sarjadéka, melyben a Jézus társasága iránt való tisztelet öröklődött. Pál gróf 26 éves korában, midőn letette a jogtudományi szigorlatokat, lépett a jesuita rendbe. Az 1889. és 1892. évek között azok élén harczolt, kik azt akarták, hogy a rend ismét visszahivassék Németországba; és könyvek, folyóiratok és röpiratok arról tanuskodnak, hogy ő volt a rendnek egyik leglelkesebb védője, kinek szive telve vala erős meggyőződéssel ... Még a múlt évben hevesen támadta meg a protestáns theologiát „Krisztus és Antikrisztus" cimü iratában, melyre rá akarta sütni a keresztény ellenesség bélyegét. És most, midőn 13 évig volt a rendnek hive, egyszerre kilépett a hű barát a Jézus társaságából, melynek vagyonát ajándékozta s saját kezével gyógyithatlan sebeket ütött annak testén, melyet azelőtt mint csoda s nagyszerü intézményt szeretett és tisztelt.

Május első napjaiban a világ legtöbb lapjaiban egy czikket tett közzé, melyben a közönséget azokról az okokról értesíti, melyeknél fogva szakitania kellett szerzetesi fogadalmával. Tulozás nélkül el lehet mondani: protestáns ember nem emelt még oly súlyos, megsemmisitő vádakat a jesuita rend ellen, mint ő, ki eddig annak előharczosa volt. És ez oly időben történt, midőn az ultramontanok azt a reményt táplálták szivükben, hogy sikerülend a jesuitákat Németországba nagy diadallal ismét visszahelyezni és népeit velük boldogitani! — On n' est jamais trahi que par les siens! — Hoensbroech a jesuitáknak czikke által tett eme szolgálatáért nyomban a kellő jutalomban is részesült, t. i. ki lett közösitve az egyházból és pápai átokkal lőn sujtva.

Mi inditotta azonban a grófot e fontos és rendjére nézve éppen nem óhajtott lépésre? Hogy ezt megtudjuk, legjobb lesz, ha őt magát beszéltetjük.

Mindenekelőtt azzal vádolja a jesuita rendet: *hogy az elnyomja, sőt bizonyos fokig megsemmisiti, az egyes ember jellemét,* mi más szavakkal annyit jelent: a jesuita többé nem szabad lény, hanem

gép, sodronyra húzott báb, mely úgy s akkor mozog, ha meghuzzák a rajta csüngő zsinórt. A jesuita nevelés, a két évig tartó noviciátusban való dressura által oda törekszik mindenáron, hogy elölje a növendékben annak saját akaratát és minden önálló elhatározását. A noviciusnak nem csak óráról-órára, hanem negyed óráról negyed órára, sőt még rövidebb időközökre is elő van írva tenni valója. Minden egyéni sajátságok, melyek az embert külsőleg is jellemzik, mellőzendők s eltávolítandók. A növendék járása, kezeinek s fejének tartása, tekintete, testének állása és mozgása, szigoruan szabályozvák. Betü szerint értendő, hogy a noviciusnak nem szabad birni semmiféle szabad önelhatározással. Ha egy korty vizet akar inni, akkor is engedélyt kell kérnie; a mikor egy darab papirt v. könyvet stb. akar használni, akkor sem teheti ezt engedély nélkül.

Még nehezebb és elviselhetlenebb, volt a külső rabszolgaságnál a gróf kegyességére a jesuita tanvélemény a gyónásról és annak gyakorlása. Mindenki tudja, hogy a katholikus egyház a gyónás által hatalmasan uralkodik a hivők lelkiösmerete felett. A bünös keresztény a gyónásban kitárja szive legmélyebb titkait s ezért viszont föloldozást kap a legcsekélyebb és legnagyobb bűnöktől. A közönséges katholikus ember már most könnyen túlesik a gyónásban eszközlendő önvádolás nehézségein, és pedig azáltal, hogy ő bizton hiszi, hogy bűnvallomása örök hallgatás alá van temetve. De egészen másként van ez a jesuitáknál, hol a rend főnökei a gyónásban tett bünvallomást hasznositják a rend érdekében. Az úgynevezett *lelkiismeretbeli beszámolások* — melyek egyike a noviciatus elején tartatik meg s melyek annak folyamán minden héten — tehát körülbelül 104-szer ismétlődnek, lehetővé teszik azt, hogy a legpontosabb vigyázattal kisérhessék az egyént. Hasonlóképpen őrködnek a *tudományos kiképeztetés fölött* is, mi egészen az elöljáróságra van bízva. Ezenkivül minden egyes növendékre még külön figyelnek s értesitenek róluk a testvérek is. E rendszer a rendi tagok minden viszonyaiba behatol és a mit az imént rajzolt dressura még érintetlen s üdén hagyott, azt nivellálja ez a systema. Nem mintha ez az értesités az egyesre nézve külsőleg különösen érezhetővé válnék és szükitené működését, de az a tudat, hogy a főnökök mindenről értesittetnek, bénitólag hat a egyéni fejlődésre; a növendék nem tárja ki valódi lelkületét. A növendék nem beszél úgy, mint gondolkozik, tekintetbe veszi ezt, tekintetbe azt és lassan elvész a cselekvés, a beszéd, sőt nagyrészt a gondolkodás önállósága is.

A második főok, melyből kifolyólag a grófnak többé nem volt maradása a rendben, az volt, hogy a jesuitismus elnyomja a jogosult *nemzeti* érzületet, a jogosult *hazafias* érzületet, melyet bizonyos fokig megsemmisiteni törekszik. A jesuitát úgy nevelik, hogy teljesen közönyös előtte a lakhely, a nyelv és a politikai intézmény. Európa vagy Ázsia, magyar, német, vagy franczia köztársaság vagy monarchia, az a jesuitának teljesen egyre megy; mindezekben, bármi nagyon különbözzenek is egymástól, egyformán otthonosnak érzi magát.

Czikkét gróf Hoensbroech e szavakkal zárja be: ezek azok az okok, melyek a jesuita rendből való kilépésre késztettek. Egyet sajnálok csak, hogy még korábban nem engedtem, hogy azok befolyást gyakorolhassanak reám.

M.

Angliai levél.

Manchester, 1893. május 22.

Az angol unitáriusokra nézve most a legfontosabb kérdés a vallásnak a nyilvános iskolákban való tanítása. Nálunk kétféle elemi iskola van. Az egyik, melyet községi adóból tartanak fenn, s községi iskolaszékek igazgatnak; a másik, melyet legalább részben az egyházak önkéntes adakozásaiból, s melyeknek legnagyobb része úgynevezett „nemzeti iskola", azaz hogy a nemzeti vagy állami egyházzal kapcsolatos és annak a tanát tanítják benne. Ez utóbbiakat illetőleg a vallástanításra nézve 1870-ben abban egyeztek meg az angol püspöki egyháziak és a nonconformisták, hogy azokban a tanítás ne legyen felekezeti.

Londonban most nagy izgalom keletkezett a miatt, hogy az iskolaszékbe beválasztott angol püspök-egyházi lelkészek minden módon arra dolgoznak, hogy az 1870-ben létrejött egyezmény megbontassék. Ez különösen a mi egyházunk ellen irányul, mivel a háromságtant, s Krisztus istenségét akarják az iskolába bevezetni. Az angol püspöki egyháziak úgy gondolkoztak, hogy más non conformisták, congregátionalisták és baptisták, csatlakozni fognak hozzájuk az unitáriusok ellen. Azt kezdették kiáltani, hogy az unitáriusok nem keresztények. De tisztelet a trinitárius nonconformistáknak, ők nem hajlandók az angol püspöki egyháziakat az egyezmény megbontásában elősegíteni, sem pedig abban a nézetben követni, hogy az unitáriusok ne lennének keresztények, mert őket azoknak elismerik.

A küzdelem most még csak a kezdetén van, mert a londoni elfogultakat valószinüleg más városokban is követni fogják, hol a klerikális befolyás erős. Liverpoolban egy angol püspöki egyházi pap, Herring elég vakmerő volt, hogy az unitáriusokat hitetleneknek mondja; de a püspöke, nem a „magas egyházi" párthoz tartozó, de helyes gondolkozásu ember, hibáztatta ezt. Ezért azután a „Church Times", egy „magas egyház"-i lap a püspökről, névszerint Ryle-ról azt mondotta, hogy „megtagadta az Urat."

Dr. Martineau a vallástanításra azt a tervet ajánlotta, hogy mindenik felekezet tanítsa maga a maga tanait az iskolákban. De ez nem általános nézet az unitáriusoknál és a többi nonconformistáknál. Egy párt, mely most van keletkezőben, arra törekszik, hogy ez iskolákból a vallástanítást egészen kizárja és azokat világivá tegye. Erre még az idő nem elég érett; de az angol püspöki egyháziak elfogultsága előidézheti ezt, ha csak mostani követeléseikkel fel nem hagynak.

A dolog tényleg úgy áll, hogy az unitárius eszmék áramlatától a hagyományos theologia őrei nagyon tartanak, mert elveink terjednek; azokat most kezdik minden egyházban jobban ismerni; könyveinket olvassák, s Martineau-nak és iskolájának a materiálismus és agnosticismussal való vitában tett szolgálatait széles körökben becsülik. A kereszténység unitárius magyarázói nélkülözhetlenné váltak mindenekre, kivéve a középkori kereszténység eme felújítóit. Még a „Guardian", ez a szorosan angol püspök egyházi lap is újabban elismeri, hogy az unitáriusok minden bizonnyal keresztényeknek nevezendők, ámbár nem „katholikus keresztények"-nek.

Én egy néhány hónapig a theol. intézet mellett gondoztam manchesteri egyik gyülekezetünket is, melynek új papja dr. Rees Dániel, az oxfordi manchester-new-college-i akadémia növendéke a múlt vasárnap köszöntött be. Ez egyházközséget dr. Beard R. János alapította, valamint azt a theol. intézetet is, melynek jelenleg szerencsés vagyok igazgatója lenni. Beard utódja dr. Herford Brooke volt, a később amerikai paposkodásából oly ismeretes, jelenleg londoni lelkész. Ezt Szabadegyháznak nevezik, mert az ülések mind szabadok és az istentiszteletek végén gyűjtött adományokból tartják fenn.

Pünköst vasárnap délután a manchesteri unitárius vasárnapi iskolák nagy gyűlést tartottak a Free Trade Hall-ban, melybe 5000 ember fér be. Pünköst azért is nagy ünnep nekünk, mert ekkor a különböző felekezetü vasárnapi iskolák ünnepi meneteket tartanak az utczákon zeneszóval és zászlókkal, melyek érdekes látványt nyújtanak.

Pünköstben van a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat"-nak is Londonban évi nagy gyűlése. Ujabban szokásba akarják hozni, hogy ezekkel kapcsolatban, egy-egy jeles ember felolvasást tartson. Az első felolvasó Brooke Stopford, ki elébb a királyné udvari papja volt, s kinek hozzánk csatlakozásával mi nagy erőt nyertünk. Tárgya: a theologia fejlődése az 1780 és 1830 közötti angol költészetet tekintve. E tárgyban ő nagyon járatos és e tárgy nagyon időszerü, tekintve az irodalomnak szabadelvü irányban való hatását. Azok közt az erők közt, melyek a mi részünkre munkálnak, egy sincs befolyásosabb, mint nemzetünk magasabb irodalmának hangja és tartalma.

Mi még nem vettük be a nőket a rendes papok közé, de a a múlt évben oxfordi akadémiánkon volt két nő hallgató is Amerikából, kik ott papok akarnak lenni. Nálunk Angliában is a nők némelykor beszélnek a gyűléseken, sőt alkalmilag missioi helyeken prédikálnak is, de aligha a mi népünk érzelmével egyeznék, hogy a nők rendes papsággal bizassanak meg.

Vallási és társadalmi életünkben egy új vállalat, az úgynevezett „Labour-Churches". Az első kisérletet Manchesterben egy unitárius pap, Trevor János tette. A czél az, hogy a munkásosztálynak népszerü előadásokat tartsanak. Attól lehet félni, hogy e mozgalom csak növelni fogja az osztály-érzelmet, mely most is eléggé ki van fejlődve, és hogy a vallási oldalt ez összejöveteleken el fogják nyomni a társadalmi kérdések feletti vitatkozások, melyeknek bőviben helyet engednek. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy a rendes egyházakon

kivül a munkás nép gyűlekezetet alakit vallásos czélzattal. Ezelőtt tiz vagy húsz évvel a vasárnapi népszerü előadások teljesen „világiak“ voltak, és nem csak hogy vallástalanok, hanem valláselleneseк.

Hogy e változás végbe ment, azt főleg Renánnak köszönhetni, s főleg az ő korszakot alkotó hires munkájának, a „Jézus életének“. E mű nagy tetszésben részesült Angolországban, s a munkás osztályból is sokan olvasták. Minden hiányai, túlzásai és regényes színezete mellett is, tárgyát oly élénk emberi érdekkel ruházta fel, mely egészen új dolog volt az olvasók legnagyobb része előtt. És annak nyomán Jézusnak több életírata keletkezett, melyek a nélkül aligha létrejöttek volna. Angliában például Farrar „Jézus élete“ a legnépszerübb lett, és bár nem jött összeütközésbe a hagyományos theologiával, a Jézus czéljai és élete emberi értelmét magasan kiemelte. Hitünk alapítójának élő alakja új és váratlan erővel ragadta meg a nép lelkét, mely az egyházakkal kevéssé rokonszenvezett. Ismét érezni kezdették, hogy ő valóság és hatalom. Egy szabadelvü izraelita rabbi nekem a minapjában úgy nyilatkozott: „Mi nem állunk ellenkezésben a názárethi Jézussal, nekünk kifogásunk csak az ő félrevezetett követői ellen van.“ Az egyháziatlan elemekkel is igy kezd lenni a dolog. Mindinkább megismerik Jézus életének fontosságát emberi szükségeikre nézve és ez bennök a vallásos szükség érzetét kelti fel.

Minket unitáriusokat ne akadályozzon semmi, hogy súlyt helyezzünk a Jézus egyszerü kereszténységére. Ha ezt tesszük, a felelet nem fog elmaradni. Nagy és növekedő munka áll előttünk és tágas, széles mező. Vajha Isten megáldaná törekvésünket minden országban.

GORDON SÁNDOR.

Párisi levél.

Páris, 1893. május.

(Taine halála. A ref. és lutheránus lelkészek értekezletei. A párisi bibliai társulat évi gyűlése. Hyacinthe Loyson gallican egyháza. Renan utódjának kinevezése a „College de France“-ba.)

Szerkesztő Úr!

Mikor múlt levelemet bevégeztem, a lapok éppen akkor hozták a Taine halálának hirét. Alig hogy Renán felett a sír bezáródott, Tainenek nyilott meg nemsokára. A két gondolkozó nagy befolyást gyakorolt kortársaira. Azt majd a jövő fogja eldönteni, hogy a kettő közül melyiknek volt nagyobb hatása. Nem szükség, úgy hiszem, Taine munkásságára részletesen kiterjeszkednem. Az ő művei általánosan ismeretesek. Avagy ki ne ismerné az ő főművét: „*Az angol irodalom történelmét?*“, vagy az ő mély és finomul elemező munkáját! „L'intelligence“-t? és „Des Origines de la France contemporaine“-t, melyet az 1870-iki háboru alkalmából írt. De ezek előtt már nagy tekintélyt nyert és népszerü lett több munkájával, mint: „Frederic Thomas Graindorge“, „Etude sur les fables de Lafontaine.“

Nem ismertetni akarom tehát Tainet, a midőn most halála alkalmából róla irok, hanem temetéséről tudósitni, mely sokakat meglepett. Tényleg az ő temetése vallásos volt és protestáns. De a kik e mély gondolkozó műveit tanulmányozták és ismerték az ő nézeteit az emberi értelemről és annak fejlődéséről, csakugyan meg voltak lepve. Benső barátai már rég tudták, hogy bölcselmi eszméit nem találja elégségeseknek. Taine Littrével együtt a positivismusnak volt buzgó védője. De „Az értelemről“ írt könyvének megjelenése után, melyben bölcselmi gondolkozását csak részben fejezte ki, megvallotta, hogy az emberben van valami oly elem, melyet a dialectica ellenőrzése alá vonni nem lehet.

A történelemben Taine azt az elvet vallotta, hogy az ember a faj, a környezet eredménye. E tan megszorítása volt az ember kezdeményezésének, erős támadás szabadsága ellen. De az igazságnak őszinte keresése szerencsés következetlenséget idézett nála elé, ugyanis „A jelenkori Francziaország eredeté“-ről írt művében a felelősséget valódi alapjára, az emberi szabadságra helyezi. És mert igazságszerető ember volt, és azt kereste még logikai következetlenségek árán is, mert alapjában becsületes és erkölcsös volt, nem habozott egy pillanatra is, mikor a vallás kérdése forgott szóban. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Taine a protestántizmusra tért. Nem, ő személyesen nem érezte szükségét annak, hogy bölcselmi nézeteit megváltoztassa, mintha azok reá nézve nem lennének kielégítő magyarázata a dolgoknak. De a vallás kérdése tisztán állott szemei és lelkiismerete előtt gyermekei nevelésére nézve.

Nem akarja, mondotta, gyermekeit vallásos oktatás nélkül nevelni fel, mert akkor kivül helyezné a fennálló társadalmon. És továbbá azt is mondotta, én komoly ember vagyok mindenben: és mielőtt gyermekeimet egy papra bizom, akarom tudni, mit fog nekik tanitani. Értésére adták, hogy a párisi egyházmegyében elfogadott kathekismust, melyet Gaume abbé írt. Mikor e könyvet eleitől végig olvasta, úgy találta, hogy a kathekismusban az újkori miveltséggel ellentétes dolgok foglaltatnak és hogy gyermekeit nem bocsáthatja ily tanításra. Ekkor nejével együtt azt határozták, hogy egy protestáns papra fogják bizni gyermekeik vallásos oktatását. Taine-nek egy jó barátja, Boutmy, az „Ecole des Hautes etudes“ tanára, Bersier veje, Hollardot ajánlotta, a szabad egyház lelkészét. Hosszas értekezés után Taine ezt mondotta: „Az ön hite kétségtelenül nem az enyém, de az kifejezi a vallásnak azt a formáját, melyet gyermekeimnek óhajtok.“ Először leányuk járt Hollard lelkészhez oktatásra. S Taine maga kisérte el mindig, minden héten egyszer. Később a fia ment át ugyanazon a vallásos oktatáson.

Igy a kitünő bölcselő-történész és a prot. lelkész között nagyon barátságos viszony fejlődött. Taine nem egyszer kifejezte, hogyha meghal, protestans pap temesse el. Egyébiránt Taine a protestantismus iránti rokonszenvének még régebb is jeleit adta. Leányát tényleg Coquerel Athanase-al kereszteltette meg. S Guizot, a ki Taine-nel jó barát volt, gyakran mondotta: hogy „Taine a protestantismus határán van.“

A temetés csakugyan protestans pap által történt, az Oratoire templomban, a tudomány, irodalom és a művészet kitünőségei, Pasteur, Dumas, Haussoville gróf, Leon Say, Galiffet tábornok stb. jelenlétében. Hollard lelkész beszélt fölötte. Taine, a kinek szerénysége nem kisebb volt, mint tudománya, meghagyta, hogy a lelkészen kivül senki ne tartson beszédet és azé se legyen hosszu. Hollard alkalmazkodott is e kivánsághoz. Beszédét, a mely rövid volt, igy kezdette:

„Az a férfi, a kinek az utolsó tiszteletet megadni összegyültünk, egyike volt ez országban és e korban a legjelentékenyebbeknek, egyike azoknak, kik a mostani nemzedék szellemén a legerősebb nyomot hagyták s mondhatjuk talán, ő hagyta a legerősebbet. Szerettük volna illetékes egyénektől hallani e koporsónál, hogy mi volt Taine, mint történelemiró és bölcselő, de annak a nagy szerénysége, kit ma siratunk, megtiltotta barátainak, hogy ma mellette ezt a tanubizonyságot tegyék. A ki felette beszel, ezt nem pótolhatja és nem is kell pótolnia. Egy keresztény templomban vagyunk, hogy gondoljunk amaz isteni igéretekre és égi reményekre, a melyek előtt nincsenek sem tudósok, sem tudatlanok, hanem csak emberek s a melyek nélkül a leggazdagabb is szegény . . . És hogy mi itt vagyunk, az nem csupán az özvegy és a gyermekek kivánsága szerint történik, hanem az ő akaratjából, melyet ezelőtt több hóval, mikor a betegség megtámadta, megiratott. Hogyha Taine nyilván nem is ragaszkodott a keresztény hitvallásokhoz, de azok között a hatalmasságok közt, melyek a lelkeket kormányozzák, az ő szemeiben a legnagyobbnak mindinkább a kereszténység tünt fel. A kereszténység az, irta ő, mely még négyszáz millió emberi lénynek szárnyat ad, hogy a határolt látkörön tulvigye, hogy felemelje a tisztaság, a jóság által . . ." Hollard azután azt magyarázta, hogy Taine-re nézve a kereszténység főleg annak erkölcsi erejében állott. Beszédét e szavakkal végezte: „Taineben meg volt az alázatosság, ez a mindig és mindenütt oly szép erény, de mégis a legszebb egy oly nagy szellemben. Boldogok, mondotta Jézus, a lelki szegények, azaz azok, a kik mindamellett, a mivel birnak, magukat szegényeknek érezik, mert övék a mennyeknek országa. Boldogok, a kik éhezik és szomjuhozzák az igazságot, mert ők megelégittetnek, hogyha nem e földön, a jövőben."

Hollard beszéde, gondolatainak egyszerüsége és emelkedettsége mély hatást tett az Oratoire templomban összegyült, különböző elemekből álló közönségre. Kétségtelenül sokan voltak, kik csak kiváncsiságból jelentek meg. Ez semmit sem tesz, mert még a legidegenebbeket is meghatotta az igazságnak egyszerüsége és tisztasága, mely a protestans cultusban van, mely a lelkiismerethez szól.

Természetes, hogy Taine-nek az az elhatározása, hogy protestans módon temessék, nem találkozott mindenkinek a tetszésével. A kath. lapok a leggunyosabban szóltak erről, és azok a lapok is, melyek hivatást csinálnak abból, hogy közöljenek az ellen és gyalázzanak mindent, mi a vallást és a bölcselmet a legtávolabbról is

érinti s annyira mentek, hogy Tainéről azt mondották, hogy kevés értékü ember volt. Ez nem sokat határoz, a sajtónak komolyabb része teljes tisztelettel adózott a nagy gondolkozónak, a kitünő embernek és a példányszerü atyának, milyen Taine volt.

— A lelkészi értekezletek és a vallásos társulatok gyülései ápril és május hónapban tartattak. Mint rendesen, csak a főbbekről és röviden szólok s mindenek előtt a ref. lelkészi értekezletekről. Az orthodoxok most is a szabadelvüeket kizárva, tartják gyüléseiket és vitatnak theologiai és egyházi kérdéseket.

Az első tárgyuk volt: „A Jézus Krisztus eleve-létezésében való hit és e hitnek a keresztény kegyességre való befolyása.“ Egy independens lelkész olvasott fel erről. Munkája, a jelen voltak véleménye szerint, nagyon hosszu, de mégis elég érdekes volt. Az orthodox lapok ismertetése szerint a felolvasó ugy találta, hogy Jézus eleve-létezését a három első evangelium nem tanitja, de a negyedikben és Pál apostol leveleiben benn foglaltatik. Az ellenvetésekre, melyeket e tanra tettek, hogy az támadás a Krisztus emberi volta ellen és megsemmisiti a monotheismust, az előadó nem adott határozott feleletet, sem czáfolatot, mit annak lehetne nevezni.

Ez eléggé meglátszott a felolvasást követő vitából. Az egyik a tárgyhoz szólva, tagadta, hogy a Krisztus eleve-létezése tanának volna valami vallásos értéke. A felolvasó Cordey lelkész talán még szerencsétlenebb volt erre adott feleletében. Ugyanis azt mondotta: „hogyha ez a tan nem érdekli a vallásos tapasztalatot, de közetlenül érdekli a hitet s következőleg a vallásos életet. Az eleve-létezés nélkül Jézus áldozata kevésbé lenne nagyszerű, az ő megalázása kevésbé teljes; hogyha kevésbé alázza meg magát értünk, kevésbé emel fel minket. E tan tehát a kegyelem munkájának kiemelése.“ Ez nem egyébb szócséplésnél. Végre is hogyan lehessen az, hogy egy tan, mely a vallásos tapasztalaton kivül esik, érdekelje a vallásos életet? Ezt érteni nem lehet. Egyébbiránt a vita eléggé megmutatta, hogy az ellenvetéseket a felolvasó nem czáfolta meg, mint ő hitte. Sabatier tanár erős támadást intézett tudományos szempontból. Megmutatta, hogy az igényelt apostoli *consensus*, melyet a Jézus eleve létezésére az előadó felhozott, tényleg nem egyébb *dissensus*-nál. Mert mindenik szent iró a maga módja szerint fejezte ki a Jézus istenségében való hitet, az egyik az ő csodás születésének elbeszélése, a másik eleve-létezésének fogalma által. Azután pedig azt bizonyitotta meg az előadónak, hogy bármit mondjon is, az ő eleve-létezéstana ellene van a Jézus valódi embervoltának. S végül azt veti szemére, hogy e tannal tritheismusba esik. Jézus, mondotta ő, a jelenből beszél és nem a multból, ő nem erősíti eleve-létezését, hanem erősíti vallásos közösséget Istennel. Az a Krisztus, ki a szivekre hatott, mondotta, a történelmi Krisztus, a ki élt és meghalt az emberiségért. A metaphysikai koszoruk, melyeket Ahanasius és Augustinus fontak neki, nem adnak neki oly dicsőséget, mint a tövis-korona. Elfogulatlan hallgatók szerint Sabatier beszéde rendkivüli hatást tett a hallgatóságra. Az értekezletnek egyik nagyon

orthodox tagja különben úgy nyilatkozott, hogy Sabatier észrevételeivel nem ért egyet és sokan vannak, kik az előadó nézeteit osztják. A vita vége felé kezdették már a kifejezéseket össze-vissza cserélni és a „Krisztus istenségét" és „eleve-létezését", mint hason-értelmüeket használni, a mit különben tisztán metaphysikai vitáknál nem lehet csodálni.

A jövő évi értekezletre e tárgyakat tüzték ki: „Francziország és a protenstantimus", melyet Hollárd lelkész, s „A keresztség", melyet Vaucher fog eléadni.

A lutheranus conferentiák, melyek nyitva vannak mindenki számára, az idén e kérdéssel foglalkoztak: „A lutheranus tan a kegyelem eszközeiről". Roehrich lelkész volt megbizva e tárgy eléterjesztésével. Munkája nagyon érdekes volt, de talán hiányos és nem elég világos. A munka különben főbb vonásokban ez volt: A kegyelemnek három eszköze van: az írott ige, Isten igéje a szó legszélesebb értelmében s a keresztség és az urvacsora. A fő, a legnagyobb értékű az ige. Az az ige által van, hogy Isten szelleme hat az emberi szellemre. Az írott ige a törvény, mely a bűn tudatára juttat s előkészületül szolgál az evangeliumra, következőleg az evangelium az a bűnnel szemben, mely az üdv igéretét adja. Az az átalános kegyelem eszköze, a nagy folyam, melybe minden összefoly. A keresztség és urvacsora meg a kegyelemnek egyes eszközei, a részleges források a nagy folyam mellett, melyekből az ember egyénileg merít. Hogyha a munka érdekes volt, a rá következő vita még inkább, a mennyiben a felolvasást igyekeztek teljessé tenni, mintहogy nem pontosan adta a lutheranus tant. Azt is megjegyezték, hogy az eléadásban ellenmondások voltak, hogy a folyamnak és forrásoknak, melyek a mellett vannak, az összehasonlitása nem helyes és nem ad helyes eszmét a lutheranus tanról; hogy az ige is éppen úgy egyéni eszköz, mint a keresztség és urvacsora, és hogy az említett eszközökön kivül vannak még mások is. . . Élénk volt a vita a keresztség és urvacsora értékére nézve is. Erre ismételhetem csodálkozásomat, mit egy más alkalommal is kifejeztem, hogy a lutheranusok az urvacsorában a Jézus valóságos jelenlétét most is tartják és e kérdésben ma se látnak tisztábban, mint Luther.

— A párisi biblia társulat ápril hónapban tartotta gyűlését az Oratoire templomban Schickler elnöklete alatt. E gyűlések iránt mindig nagy az érdeklődés. Elnöke mindig valami új és vonzó tárgyat hoz napirendre. Miután néhány emlékező szót szentelt Guizotnak, ki a télen hunyt el s kinek most felolvasónak kellett volna lennie, visszatekintést tett a társulat utóbbi harmincz évére. Felmutatta, hogy a biblia minden protestans házban helyet foglal. De mindazok, a kiknek megvan, olvasták-e azt és azt a gyümölcsöt szedték-e abból, a mit kellene — e kérdésre nemmel felelt. Az ugynevezett „szabadgondolkozók" azt mondják, hogy azokat a szükségeket, melyek ma jelentkeznek, a mi öreg bibliánk nem tudja kielégiteni. Szerinte a biblia mindig a könyve marad azoknak, kik az igazságot, az igazságosságot és örökéletet szomjuhozzák. Megmutatta

az írásnak bátorító és vigasztaló erejét abból a korszakból, mikor atyáink üldöztettek és elhagyatottak voltak, mikor a nantesi edictumot visszavonták. Mikor XIV. Lajos azt hitte, hogy e könyvet már eltüntették a protestansok elől, a huguenották, még azok is, kiket megtéritetteknek tartottak, szorosan ragaszkodtak családi bibliájukhoz. . . Az évi jelentést Roberty lelkész olvasta. De ez semmi újat nem tartalmazott. A társulat résztvesz a Chicago-i kiállitáson a társulat történelmével, melyet Schickler és Douen írtak meg és a könyvtár katalogussával, mely a bibliának sok régi kiadását tartalmazza. Ezután Faye lelkész beszélt arról az új felfedezésről, mely a tudományos világban oly zajt csinált, a Péter apostolnak tulajdonitott evangelium töredékeiről, melyeket Párisban most adott ki Lodes, egy ifjú theologus. Minthogy mindazok, a kik ily kérdésekkel foglalkoznak, elismerik e töredékeket, nem terjeszkedem ki magára a dologra. De jelezni akarom Faye-nek gondolatát, mert az figyelmet érdemlőnek tetszik nekem egy orthodox lelkész részéről. Míg mások mind a synoptikusokkal való hasonlóságokat fedeznek fel, Faye nem-hasonlóságokat állit meg. Ugy találja, hogy a szájhagyomány hosszasan folytatódott és ennek hatása alatt az első keresztények tele voltak buzgósággal, tüzzel, úgy, hogy mintegy *szárnyaló hitök* volt, mert a betű nem kötötte meg. És ebből arra következtetett, hogy az újkori keresztényeknek se kell betűhez ragaszkodóknak, a betű szolgáinak lenniök, mint a hogy teszik és akkor nagyobbszerű, erősebb, függetlenebb és *szárnyalóbb* hitök lesz. Ez nagyon igaz, nagyon érdekes és mi semmit se teszünk hozzá, csak azt, hogy nem minden orthodox követi.

— Ismeretes, hogy Hyacinte Loyson Párisban egy külön gallican egyházat alapitott. Nem beszélem el mind azokat a körülményeket, a melyek következtében a carmeliták gyülekezetét elhagyta, sem vitáit az 1870-iki zsinattal, s bátor és kitartó harczát Rómával és a klerussal szemben; mindez elégé ismeretes. Csak azt az átalakulást akarom jelezni, mely ez egyház szervezetében végbement. Némelyek ez új szervezetet új életnek mondják, mások pedig azt, hogy az az egyház végét jelenti. Megvallom, magam is az utóbbiak véleményében vagyok. Az utrechti jansenista érsekkel folytatott hosszú tárgyalások után arra jött, hogy egyházát a hollandi jansenisták kezébe adja át. A mult hónapban Gal érseknek két kiküldöttje jelent meg, hogy azt átvegye. Hyacinthe átadta a főnök és a püspökhelyettestől kapott elbocsátását. Mindazonáltal folytatni fogja a prédikálást. Már régóta mutatkoznak a lankadtság jelei ez egyházban. Az első lelkesedés csak a kitünő szónok csodálóiban maradt meg. A mikor hiányzik a cselekvést irányzó eszme, a csodálat hamar eltünik. Ez történt Hyacinthtal is. A mult évben arra a gondolatra jött, hogy nehány lelkészszel felolvasásokat rendezzen. Az első napok sikere mellett is, ez nem sokáig tartott és azért, mert lehetetlen volt vele közösen müködni. Hyacinthe alapjában nem rokonszenvezik a protestantismussal, ő mindég katholikusnak maradt. S a protestansok is a maguk részéről nem sok rokonszenvet érezhetnek a

katholicismus iránt, ha még nem ultramontán katholicismus is. A segély tehát, melyet keresett, nem jöhetett a protestansoktól. Ehez még pénzügyi nehézségek is járultak. Neje kénytelen volt Amerikába menni, hogy pénzt gyüjtsön, hogy férje az ő munkáját fentartsa. Mindezek a nehézségek fárasztólag hatottak Hyacinthera, de reményét még se vesztette el. S ekkor tekintetét a hollandi jansenisták felé forditotta és kérte, hogy fogadják el egyháza igazgatását. S ez most már megtörtént. Az istentisztelet, mely sok éveken keresztül az iskolai negyedben a Rue d'Arrason tartatott, most átmegy a Szajna jobb partjára, a Rochechonart negyedbe. Mi lesz ott Hyacinthe egyházával az új szervezet mellett, nem tudom, de jövőjében nem hiszek. A meddig a régi carmelita barát elragadó hangját hallatni fogja, lenni fognak hallgatói, mert nagy és hatalmas szónok. Nem egyszer hallgattam én is és el voltam bájolva e rábeszélő, e föllengő, tüzzel és élettel teljes hang által, mely szivből jöve, szivreható. De hogyha hittani kérdést tárgyal, például az eredendő bűnt, az ember nem támogathatja. Hyacinthenak nagy érdeme és nagy bátorsága volt, hogy csaknem egyedül harczolt az 1870-iki zsinat ellen és ellenségei sértegetéseit és gyalázásait megvetette. Egy pillanatra azt hitte, hogy reformatori munkát végez és hogy visszatér az első kereszténységhez. Nem egy lélekkel jót tett, a kik elvoltak fáradva Róma igájától. De én most is csak azt mondhatom, mit ezelőtt tiz évvel irtam a bostoni „*Unitarian Review*"-ba: hogy benne nincs meg, mi egy reformatorhoz kell, ő még mostan is nagyon katholikus s mind lényegben, mind formában. Munkája élni fog, a meddig ő él, de erősen hiszem, hogy vele elhal.

— A héber, chaldeai és syrai nyelvek tanszékét, mely a Renan halálával ürült meg a College de France-ban, betöltötték. Berger Fülöp, a párisi protestans theol. fakultás tanára neveztetett ki „Jézus élete" kitűnő írójának helyébe. Berger ápril elején megválasztatott az Academie des Inscriptions et Belles-Lettres tagjának is. Még ifju ember, de már fogható jelét adta nyelvészeti tudományának. 1870. és 1873-ban nevezetes tanulmányokat közölt e czimen: „Philosophoumena". 1874-ben Renan társul vette a „*Corpus Inscriptionum semiticarum*" szerkesztésében, a mely időtől fogva mindig dolgozótársa is volt. A párisi theol. facultás megnyitása óta, ott a héber nyelvet tanitotta s munkatársa volt a „Journal Asiatique"-nak, az „Archives des Missions scientifiques" s „Memories de la société de linguestique"-nek. Ha nem csalódom, Bergerrel most négy protestans tanár van, kik a College de France-ban müködnek.

CHARRUAUD.

Különfélék.

A vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat „az állami anyakönyvek vezetéséről és az izraelita vallás receptiójáról“ való törvényjavaslatok után béterjesztetett a képviselő ház elé. A nyilvánosság előtt áll a kormány *egyházpolitikai reformjainak* e fontos részlete. 24 pontot foglal magában három fejezettel: I. Általános határozatok. II. A törvényesen elismert vallásfelekezetekről. III. A bevett és törvényesen elismert vallásfelekezeteken kivül állókról.

Egy nagy elv nyer e törvényjavaslatban kifejezést: az egyén lelkiismereti szabadsága; az a nagy elv, melyen az unitárius vallás és egyház s más prot. vallások és egyházak alapulnak.

Mindenkinek mengengedi, hogy szabadon vallhasson és követhessen bármely hitet és vallást s azt az ország törvényei és a közerkölcs korlátai között gyakorolhassa; megengedi, hogy az ugyanazon hitnézeteket vallók vallásfelekezetté alakulhassanak; sőt meg azt is, hogy a kik a fennálló felekezeteken kivül akarnak állani, kivül állhassanak s közös istentiszteletet tarthassanak. E tekintetben tehát a törvényjavaslat szabadelvüsége az amerikai rendszer határáig megy el, sőt hogyha a fennálló felekezetek nem léteznének és azoktól el lehetne tekinteni, akár maga az amerikai rendszer.

Csakhogy, sajnos, nem lehet. Bármily elismeréssel vagyunk is a törvényjavaslat iránt külön magában véve, de a tényleges helyzetet figyelmen kivül hagyni minden szabadelvüségünk mellett sem lehet. Mi nem tekinthetünk el azoktól a viszonyoktól, a melyekben a meglevő egyházak most vannak, nem, magáért a szabadelvüségért és a szabad eszmék jövőjeért. A miket a törvényjavaslat indokolása a bévett vallásfelekezetekkel szemben mellőzendőknek vélt, ezeknek a kérdéseknek egy része oly előfeltétel a szabadsághoz, a melyeknek meg nem oldása a szabadelvüségnek történelmi multú, valódi elemeit veszélyeztetheti. A meddig ott lesz a katholikus egyház nagy vagyona és a protestáns egyházak szegénysége, a szabadelvüségnek ez országban a legszabadabb elvü törvények mellett is gyenge kilátásai lehetnek az eléhaladásra, és

az államnak a felekezetek közti béke és jó rend helyreállitására. Nem célozunk oly messzire, mint a mennyire a nyugat-európai államok, Franciaország és Belgium példája indithatna, de addig a kívánalomig el kell mennünk: hogy a vallásügyi kérdések rendezésével együtt kell járni a protestáns egyházak nagyobb mérvü segélyezésének is. Mikor lesz az ideje, ha még most sem az, hogy az újkori állam méltányolja azokat, kik alapját elékészitették, s a kikben ma is legjobb és leghivebb munkásait bírja? Mikor lesz az ideje, ha még most sem az, hogy az unitárius egyház is, mely a szabadságnak és a nemzeti mivelődésnek mindig előharczosa volt, immár az egyenjoguságot ne csak elvben, hanem megfelelőbb tényekben is és más felekezetekkel egyidejüleg ismerhesse és érezhesse?

A vallás szabad gyakorlatáról béterjesztett javaslat kétségtelenül új viszonyokat fog teremteni. Ezekre azonban ez alkalommal nem terjeszkedünk ki. Annyi bizonyosnak látszik, hogy nagy erőkifejtésre leend szükségünk.

Hogy felekezeten kivül is lehet állani, ettől mi nem tartunk. Vallásunk sokkal közelebb áll a korszellemhez, semmint az egyéni gondolkozásban ily hiteszmei különbségek felmerülhetnének. De az egyénnek többel kell járulni a vallásos közélethez.

Amerikai utazó Kolozsvárt. *Barrows* J. Sámuel hitrokonúnk kellemes meglepetésben részesített látogatásával, mely f. évi jun. 18-tól 23-án estig terjedett. Örvendettünk az ő itt létének, mert megnyerő modora, sokoldalu ismerete s miveltsége által megnyert mindenkit, a ki vele érintkezett. De másfelől haszon is származik az ő látogatásából és pedig nem csak az unitáriusokra, hanem az egész magyar nemzetre nézve is. Mint lapszerkesztő s író bizonyára jó indulattal fog hozzájárulni, hogy hazánkat a maga valóságában mutassa be honfitársai előtt.

Barrows úr, 47 éves, erőteljes férfiu, apai-ágon angol és az anyain hollandi származásu. 1876-ban Boston — egyik külvárosában — Dorchesterben lelkész lett, de a hogy a Christian Register szerkesztését átvette, lemondott: s most csak akkor prédikál, mikor különböző helyekre meghivják: a mi igen gyakran történik, mivel kitünő szónok. Franciául, németül és görögül folyékonyan beszél. Több művet írt, s különösen a New-York-Tribune legelterjedtebb lapba szokott a magáén kívül dolgozni. Még a mult év tavaszán elhatározta, hogy egy évet Európában fog tölteni, s tudatta *Kovács* János barátjával, hogy egyik leghőbb vágya Kolozsvárra is elmenni. 1892. september havában át is jött az új-világból nejével, leányával és fogadott fiával, a kik aztán Lipcsében, Drezdában időztek legtöbbet s vissza is mentek Amérikába.

ő maga beutazta Angliát, Skócziát, Hollandiát, Német- és Olaszországot, a hol a fogházak rendszerét vizsgálta. Athenében hat hónapot töltött, hol főleg a régi műemlékek, s a görög nép jelen állapotjának tanulmányozásával foglalkozott, s ez idő alatt az egész Görögországot beutazta.. E tanulmányáról könyvet fog kiadni. Megnézte Trojában a dr. Dorpfeld jeles régész által Schliemann özvegye segélyével eszközölt ásatásokat; s Konstantinápoly megtekintése után Bukaresten s Brassón át jun. 17-én estve Kolozsvárra érkezett. Az indóháznál régi ismerőse Kovács János várta, s magához vitte szállásba, hogy viszonozza azt a szives vendégszeretetet, melyet az ő házánál 1882—83-ban ő is élvezett.

Másnap reggel, vasárnap, legelőször is a templom udvarán levő Dávid Ferencz emlék-követ nézte meg. Jelen volt az isteni tiszteleten. s jól esett lelkének, hogy hazájából eltávozása óta újból unitárius templomban, hitrokonaival imádkozhatott. Az istentisztelet végeztével, látogatást tett Főtiszt. Ferencz József püspök úrnál, s onnan az E. K. Tanács gyűlésébe vezettetett be. hol a főt. püspök úr P. Horváth Kálmán főgondnokkal elfoglalván az elnöki széket. meleg szavakkal üdvözölte a kiváló vendéget. Többek között mondván. „hogyha szivünk dobogását hallaná, meggyőződhetnék, hogy mennyire örvendünk jelenlétének. Meglehet, időzése alatt nem találja fel mind azt a haladást, a mit 300 éves mult után talán várt, de ha ismerné azokat a nehéz küzdelmeket, melyeket kicsiny egyházunk kiállott, azon fogna csudálkozni, hogy itten még unitáriusokat talál. Hanem ha ők kevés idő alatt oly szép haladásokra büszkék lehetnek, nekünk is van büszkeségünk a lelkiismeret szabadságának ezelőtt 300 évvel történt kihirdetése, s ahhoz való hű és tántorithatlan ragaszkodásunk által annak megőrzése s fentartása. Üdvözlöm önben azt a lelkes, mély vallásos érzelmü hitrokont, ki fáradságot nem kimélve, családját elhagyva, eljött a messze távolba, hogy minket — szinről-szinre láthasson. Üdvözlöm, mint az amerikai unitáriusoknak egyik kiváló s magas miveltségü képviselőjét s meg vagyok győződve, hogy az ön megjelenése a köztünk levő testvéries viszonyt még szorosabbá és állandóbbá fogja tenni."

Erre a vendég meghatottan így válaszolt:

„Kedves atyámfiai, s tagjai az E. K. Tanácsnak! Lelkem mélyéből köszönöm érdemes püspökjüknek szivből jövő üdvözletét, s az általános szivélyes és testvéries fogadtatást úgy a magam, mint amerikai hitrokonaim nevében. A mai nap reggelén, a mint Kovács barátom a Dávid Ferencz emlék-kővéhez vitt, s azt megpillantottam, életemnek egy szép álmát láttam megvalósulva. Ez emlékhez, minden igaz unitárius-

nak el kellene zarándokolni, lelkesülést és erőt meriteni az unitárius elvek terjesztése munkájához. Mi sokat hallottunk Dávid Ferencz szelleméről, páratlan ékesszólásáról, ernyedetlen munkásságáról, miknek segélyével megalapitotta az unitárius egyházat, de ma nagyon boldognak érzem magamat, hogy valóságban is megláthattam azt az emlékkövet, a melyről először hirdette: Egy az Isten!... melyről először hangoztatta az *unitárius vallás magasztos igéit!* Szinte egy éve, hogy Európa különböző részeiben barangolok, s csak ma van az első alkalom, hogy az enyimekkel együtt imádkozhatom: s mennyivel magasztosabb, felemelőbb reám nézve, hogy a legrégibb unitárius egyház hiveinek a templomában imádkozhattam.

A mai nap szintén egy gyermekkori emlékemet újitja fel. Ugyanis 1851-ben, 7 éves koromban New-York utczáin, iszonyu néptolongás volt. Édes anyám engem is magával vitt a Broad-Way-re, hol Kossuth Lajos bevonulását tartotta. Anyám felemelt, hogy lássam a szabadságnak lánglelkü apostolát: s így a *legelső magyar*, a kit először láttam, az önök legnagyobb embere: Kossuth volt. Az ekkor nyert benyomás kitörülhetetlenül megmaradott emlékemben s a vágy mindig ösztönzött meglátni Kossuth hazáját. E vágyam teljesülve van, s valójában szerencsésnek mondhatom magam, hogy a magyarok között vagyok; s így az a szeretet, s tisztelet, melyet eddig is keblemben — s különösen Kovács tanár látogatása után — önök iránt éreztem, most még nagyobb mértékben fokozódik.

Fogadják tőlem, s mintegy 200,000 amerikai unitárius nevében a legőszintébb, testvéries üdvözletét a dicső martyrokért, a kik drágán vásárolták meg számunkra az unitárius elveket s a melyeknek fentartásáért mi önöknek nagy hálával tartozunk. Önöknek nem csak multjok van, de jövőjük is lesz. Nekünk az igaz, hogy multunk nincs, de voltak s vannak nagy embereink, a kik az önök multján épitették s épitik az unitárismus jelenét s jövőjét. Én önöknek nem csak az amerikai, hanem az angol unitáriusok testvéries üdvözletét is elhoztam. Ők velünk együtt bámulják az önök dicső multjokat, s együtt örvendünk a jelennek, s együtt fogunk munkálni egy szebb jövő eljövetelén." — Mindkét üdvözletet Kovács János tolmácsolta. Ezután a főtiszt. püspök úr inditványára megválasztatott tiszteletbeli egyh. tanácsosnak, mit azzal a kijelentéssel köszönt meg, hogy e megtiszteltetést igyekezni fog meg is érdemelni.

A vasárnapot Kovács János családja körében töltötte, hogy a hosszas út fáradalmait kipihenhesse. Özv. Kriza Jánosné püspöknében bámulta a minta nőt. A többi napokon mindig ebéd vagy estély volt

tiszteletére: Ferencz József püspök urnál. Nagy Lajos, Péterfi Dénes s Boros György af.-nál. Miután az iránta való vendégszeretetet még sokan óhajtották volna nyilvánitani, egy közös bankett rendeztetett a központi szállodában, a melyhez hasonló, tekintve az ott elmondott emelkedett szellemü beszédeket s a hangulatot, mostanában alig volt. Az angol társalgó-kör is szép estélyt rendezett tiszteletére, a hol igen érdekesen beszélt az amerikai társadalmi életről, a közös jellemvonásokról, melyek az amerikaiak és magyarok között léteznek: hogy ők a szeretet és ipar által igyekeznek egyesiteni különböző népfajaikat.

Itt léte alatt megtekintette Kolozsvár nevezetességeit. Természetesen részletesen nem vizsgálhatott meg mindent. Leginkább érdekelte az erdélyi muzeumi *Régiség- és Éremtár* gyüjteménye s a könyvtárban levő ritkaságok, miket dr. Finály Henrik egyetemi tanár mutatott be. Meglepték a díszes egyetemi épületek, valamint a számos nevelő intézetek s Kolozsvárt új Athenének nevezte. Megnézte a javitó intézetet is, melyről nagy elismeréssel nyilatkozott. Kolozsvárnak a szép fekvése is nagyon elragadta. A mi kis szabad ideje volt, az alatt folytonosan jegyezgetett, még pedig gyorsirással. Egyházank szervezetét a néhai Kriza püspök kertjében irta le Ferencz József püspök eléadása után. Ugyan itt a Kriza által ültetett diófa alatt költeményt is irt, mert mint mondá, a Kriza szellemét érezte körül lebegni.

Az unitárius leányiskola vizsgáján is jelen volt s a növendékek szép énekében gyönyörködött s őket le is fényképezte.

Junius 28-án Boros György tanár kiséretében Tordára ment, hogy a „*lelkiismeret szabadságának* 1557-ben“ kihirdetéséről classicus helyet, valamint a tudományok nestorát Dr. Brassait megláthassa. Tordán Varga Dénes igazgató házánál volt tiszteletére ebéd rendezve.

Jun. 23-án Kovács János adott tiszteletére búcsu ebédet, a hol megemlékezvén, hogy Kovács barátja megjelenése rájok mily felvillanyozó hatással volt és mennyire hasznos ismereteket nyertek tőle ez országról, meleg szavakban köszönte meg a házigazda szíves és felejthetetlen vendégszeretetét. Esti 11 órakor számosan kikésérték az indóházhoz, a hol a papnövendékek nevében Lőfi Ödön II. éves papnöv. intézett hozzá angol nyelven csinos búcsu-beszédet, mire meghatottan válaszolt s a jelen voltaktól meleg kézszoritással vált el.

Budapesten időzése után Münchenbe, Párisba és Londonba megy; onnan pedig aug. végén Bostonba. Vezérelje Isten szerencsésen!

Kolozsvári főiskolánkban érdeklődés mellett folytak le a vizsgálatok. Jó hirnévnek örvendő tanintézetünk ez évben is sikerrel teljesitette szép és nemes feladatát. Az intézet új tanerőkkel gyarapo-

dott, a tudomány uj apostolaival s érdekes volt látni, hogy mennyire megnövekedett számban a tanárok testülete. Az új tanárok szép készültséggel léptek a sorba és a hivatásukhoz megkivántató buzgalommal. Az egyház és a szülők a legjobb reményt ápolhatják müködésük iránt, és hogy főgymnasiumunk a fokozott igényeknek meg fog felelni. S mi hiszszük, nemcsak azzal, hogy a tanitás általános szinvonala emelkedik, hanem oly tanitványoknak is a növelésével, kikből a tudománynak és irodalomnak lesznek jeles munkásai. Sokat adunk arra is, hogy a művészeti tárgyak is elfoglalták már méltó helyüket egyházunk első tanintézetében.

A sepsiszentgyörgyi unitáriusok templomot akarnak épiteni. Már ki is küldötték az adakozásra felhivó iveket. Hitrokonaik segélyére biztosan számitanak. Oly szép számmal vannak, hogy templomra van szükségük, de nem elég erősek arra, hogy egymagukra épithessenek. Segitenünk kell hát a jó munkában. Felhivjuk a figyelmet ügyök iránt: *adakozzatok hittestvérek a · sepsiszentgyörgyi unitárius templomra!* Az adományok az egyházközség elöljárósága által folyóiratunkban fognak nyugtáztatni.

Jubileum. Lőfi Áron, háromszékköri unitárius esperes negyven éves papságát az egyházkör jun. 11-én örömünnepélylyel ülte meg. A jubilánst számosan üdvözölték. A legjobb kivánatokkal üdvözöljük e helyen is.

Nyilvános köszönet. A kik 40 éves lelkészi jubileumom alkalmából irányomban — sürgönyeik vagy leveleik értelmében jó kivánataikat kifejezték — mindazoknak hálás és szives köszönetet nyilvánitok. Bölön, jun. 21. 1893. Lőfi Áron, unitárius lelkész.

Blandrata György faluai. Beke Antal az erdélyi káptalan levéltárában Gyulafehérvárt őrzött érdekesebb okiratok regestáit öt közleményben közzétette a *Történelmi Tár* utóbbi évfolyamaiban. Az alább bemutatott oklevél-kivonat az 5-ik közleményből van átvéve. (*Tört. Tár* 1893. 463.)

1579. júl. 15. Báthori Kristóf erdélyi vajda bizonyitja, hogy Blandrata György Kajántó, Tiburcz és Bogártelke nevü Kolozsmegyében fekvő falvakat, melyek ezelőtt a kolozsmonostori apátságé voltak, ötezer kétszáz arany forintért Kendi Sándor- és Bánfi Farkasnak s ezek utódainak örök áron eladta. — Dat. Albae Juliae, fer. quarta prox. post dnicam Exaudi anno M° D° septuag. nono.

Eredeti. — Papiros 33—20 cm. — Pecséttel. — Az okmány alja rongyos. — Van másolata fer. 3. post dnicam Sexages. 1787.

Cista Kolos, fasc. IV. nro 49.

K—ó.

A korondi templom elvétele. Ugyancsak az erdélyi káptalan gyulafehérvári levéltárában őrzik a következő oklevelek eredetijét. (*Tört. Tár.* 1893. 470.)

1. 1719. márcz. 25. Dániel Péter, Toldalagi János, Szeredai Péter és Eczeli János a korondi templomot a számra nézve többségben lévő katholikus hiveknek átadják s ingatlan külső birtokok és parochiális földek sorsát, mig e dolog az illetékes hatóság előtt eldől, függőben hagyják. — Datum Korond, 25. mart. 1719.

Eredeti. — Közönséges papiroson. — Négy pecséttel.
Centuria EE. nro 12.

2. 1720. ápr. 9. Toldalagi János és Heczeldorfer János bizonyitják, hogy a korondi törvény tulajdonjogának megvizsgálása, mi az unitárius és kath. hivek közt vitás, a következő diaetára van elhalasztva. Datum Korond, 9. Apr. 1720.

Eredeti. — Papiros. — Közönséges ívalakban.
Cent. EE. nro 13.

3. Kari Miklós, korondi plébánus tiltakozik az ellen, hogy a korondi unitáriusok a korondi templom és parochia javait egész terjedelmökben vissza nem adták a kath. hivőknek. — Datum Korond, 9. Ápr. 1720.

Eredeti. — Pecséttel. — Félívalakban.
Cent. EE. nro 16.

4. 1720. máj. 9. Mártonfi György erdélyi kath. püspök és mások előtt a korondi kath. és unitárius polgárok a templom és parochia jogait és javait illetőleg megegyeznek és egyezségöket nyolcz pecséttel megerősitik. — Datum Kolozsvárt, 9. Máj. 1720.

Eredeti. — Egy ív.
Centuria EE. nro 14.

5. 1720. május 27. A korondi parochia és templom javai, a kath. és unitárius lakosok között, az egyezmény értelmében szétválasztatnak, Orbán Elek és Pálfi Mihály előtt. — Datum Korond, 27. Május 1720.

Eredeti. — Papiros. — Közönséges ívalakban.
Centuria EE. nro 15.

K—ó.

Uj pap. *Biró* Lajos isk. főnök a várfalvi ekklésia papjává választatott. Az ekklésia lelkes ifjú papot nyert.

Az ágostai ev. egyház vesztesége. Éppen most veszszük a szomoru hirt, hogy *Teutsch György*, az erdélyrészi ág. hitvallásuak püspöke jul. 3-án Nagy-Szebenben rövid szenvedés után meghalt. 1817-ben született s 1867-ben lett püspök. Jeles egyházi férfi és tudós ember volt, kinek egyházkerülete és iskolái sokat köszönhetnek. Politikai szerepléséről szólani nem tartozik reánk. De protestáns testvéri érzületének egy jelét fel kell emlitenünk, azt tudniillik, hogy az unitárius egyház megalapitásának háromszáz évi ünnepén, 1868-ban, consistoriumával együtt emelkedett szellemü iratban fejezte ki egyházunk iránt üdvözletét. Az egyházkerület méltán gyászol elhunyt jelesse felett.

Gyászhír. Ó-tordai *Székely Ödön* † máj. 17-én Tordán 36 éves korában. Az elhunytban Székely Miklós, kir. törvényszéki biró és Székely Dénes birtokos testvérüket gyászolják. — *Deák Ferenczné* szül. homoródalmási Gotthárd Róza † jun. 28-án Szováthon. A jó nő halálát férje és testvére Gotthárd József kir. erdész s rokona Gotthárd Sándor köri f. gondnok fájlalják mindenek fölött.

Pályázat tanári állomásokra : Kolozsvári főiskolánknál az 1893—94-ik tanév kezdetén betöltendő *helyettes tanári* állomásra pályázat hirdettetett; *mennyiségtan* fő-, *magyar nyelv* mellék tárgygyal. Fizetés : 750 frt; heti óráinak száma: 18—20. Az unitárius vallásu folyamodók szabályszerüen felszerelt folyamodványukat f. évi julius 31-ig küldjék be főt. Ferencz József püspök úrhoz.

A székely-keresztúri öt osztályu gymnásiumunkhoz szintén pályázat hirdettetett az 1893—94-ik tanév kezdetével beállitandó új tanszékre: *rajzoló-geometria és szabadkézi rajz fő-*, *számtan mellék-tárgygyal.* A tanszék egyelőre ideiglenesen töltetik be 800 frt évi fizetéssel, mely összegben a szállás-pénz is benn foglaltatik. Az unitárius folyamodók szabályszerüen felszerelt folyamodványukat f. évi julius 31-ig küldjék be főt. Ferencz József unitárius püspök úrhoz.

Irod. értesitő és több czikk helyszűke miatt ki kellett hogy maradjon.

Aranykönyv.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPITENDŐ TEMPLOMRA.

IX. közlemény.

104. Esp. Nagy Lajos gy. ívén Kolozsvárt: Nagy Lajos 5 frt; Dr. Veress Vilmos 3 frt; Ulár Pál 2 frt; együtt *10 frt.*

105. A kolozsi unitár. egyház gy. ívén: Kozma Pál 1 frt; Dezső Miklós 1 frt; Pilbák György 1 frt, Pilbák István 50 kr; Kun János 50 kr; Kun Sándor 50 kr; ifj. Csete Imre 1 frt; ifj. Deák István 50 kr; ifj. Dezső István 50 kr; Székely László 1 frt; a kolozsi unitár. ekklésia 10 frt; Többektől gabonában 2 frt 76 kr; együtt *20 frt 26 kr.*

106. Lőrinczi Sándor gy. ívén Torda: (Gr. Bethlen Gézáné öt évig igéretben 10 frt) — Nagy Miklós szabó 1 frt; Gergely Ignácz 1 frt; Kondort Mózes 1 frt, Fodor Ferencz 50 kr; N. N. 70 kr; Amberboj Miklós 50 kr; Reich József 50 kr; Olvashatatlan 50 kr; Karácsonyi Lajos 50 kr; Nagy N. 50 kr; Kleinhempel József 50 kr; Magyarósi Dániel 50 kr; Gombos László 50 kr; Harmath Józsefné 30 kr; Buzogány Mózes 50 kr; Binecz N. 50 kr; Bardocz

László 50 kr; Herbys M. 50 kr; Borbély György 50 kr; Kővári Mártha 20 kr; Csegezi Mihály 50 kr; Lőrinczy Sándor 2 frt; együtt *14 frt.*

E közlemény összege	44 frt 26 kr.
Az előbbi közlemények összege . .	2841 „ 80 „
Együtt .	2886 frt 06 kr.

Kolozsvárt, 1893. julius 3.

Ferencz József,
unitárius püspök.

Tekintetes özv. Nagy Elekné, szül. Dusák Vilma urasszony, aradi lakos a homoródalmási unitárius egyházközség számára egy szép urasztali pohártakarót ajándékozott. A takaró fehér selyem brokátból van, rajta az urvacsorai kenyér és bor jelképéül körös-körül búzakalász és leveles szőlőfürt csoportok vannak selyemmel gazdagon s igen találóan kivarrva; szegélyzetét finom fehér posztóra zölddel varrt szőlő-levelek képezik. A halvány rózsaszin atlasz-béllésnek egyik sarkán: „*Özv. Nagy Elekné 1892.*“ felirat olvasható.

A kiváló műízléssel készült gyönyörü takaró annyival becsesebb egyházunkra nézve, a mennyiben az egészében a szives adományozó kézi munkája.

Fogadja érette ez úton is egyházközségünk legőszintébb köszönetét.

Homoród-Almáson, 1893. március 10-én.

Gothárd Pál,
gondnok.

Ajtay János,
unitárius lelkész.
